

บทที่ ๓

หลักวิปัสสนาภาวนา

๓.๑ การเจริญปัญญา

เป้าหมายสูงสุดของศาสนาพุทธสำเร็จได้ด้วยปัญญา ปัญญาทางพระพุทธศาสนาเป็นปัญญาชั้นสูงสุด คือ ปัญญาระดับภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้ทุกข์หรือการกำหนดรู้ทุกข์ การไม่รู้ทุกข์จัดเป็นอวิชชา เพราะอวิชชา คือความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง และทุกข์ตามพุทธประสงค์ ได้แก่ ทุกขสังขหรือทุกขอริยสังข การกำหนดรู้ทุกข์ เพื่อละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคให้เกิดขึ้น และบรรลुอริยสังขแจ้งพระนิพพานในที่สุดดังนั้นปัญญาต้องมีการพัฒนาให้เกิดขึ้นตามลำดับ และจะเจริญขั้นได้นั้นต้องอาศัยวิธีการพัฒนาให้เกิดขึ้น

๓.๑.๑ ขั้นตอนการการเจริญปัญญา

การปฏิบัติปลุกปัญญาต่าง ๆ เมื่อว่าตามทางเกิดของปัญญา^๑ สามารถแบ่งได้เป็น ๓ ชนิด คือ

๑) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด ซึ่งอาศัยจินตาคือ ความคิดค้นพินิจพิจารณาจับเหตุจับผลที่ถูกต้อง เรียกว่า จินตาคือ เป็นทางให้เกิดปัญญา เรียกว่าจินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดทางจินตาคือ ความคิดพินิจพิจารณา และยังต้องอาศัยการประกอบกระทำ ทำให้มีขั้นให้เป็นขั้น เรียกว่า ภาวนาโดยการคิดค้นตรีกตรอง

๒) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง การเรียน การอ่านหนังสือต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม สุตะ คือ การฟัง หมายถึงรวมถึงการอ่าน และหมายรวมถึงการที่ทราบทางอายตนะอย่างอื่น อันการฟังนั้นได้ทางหูอ่านได้ทางตา การทราบนอกจากนี้ก็ได้ทางจุกกทางลิ้นทางกายอาศัยทางทั้ง ๕ นี้ เสริมความรู้ให้มากขึ้น แต่ว่าทางเสริมความรู้เหล่านี้ครั้งโบราณไม่มีตัวหนังสือ ก็ต้องอาศัยหู อาศัยฟังทางหู เป็นข้อสำคัญ จึงได้ยกเอาสุตตะคือการสดับฟังขึ้นมาเป็นทางให้เกิดปัญญา และปัญญาที่ได้จากการฟัง อันรวมทั้งการอ่านและการทราบทางจุกกทางลิ้นทางกายเหล่านี้ ก็รวมเรียกว่าสุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการสดับ โดยการสดับรับฟัง การศึกษาเล่าเรียน^๒

๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรมเจริญวิปัสสนา ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริงนี้ ได้แก่ ปัญญาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น^๓ นับตั้งแต่ญาณที่ ๔ คือ อุกุทยัพพญาณ เป็นต้น ไปจนถึงญาณที่ ๑๖ คือ ปัจจเวกขณญาณ จึงจะจัดเป็นภาวนามยปัญญาได้ ญาณนี้เว้นจากการคิด เว้นจากการฟังจากผู้อื่นโดยสิ้นเชิง แต่ต้องปฏิบัติไปจนเกิดขึ้นเอง เห็นเอง ละได้เอง รู้เอง^๔

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^๒ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ปัญญาในพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๑-๑๒.

^๓ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๗.

ปัญญาที่รู้ชัดในนามรูป เป็นตัววิปัสสนาภาวนาปัญญา^๕ ที่เปรียบเหมือนอาวุธที่ลับแล้วด้วยหิน คือสมาธิ มือที่ใช้จับอาวุธ เปรียบเหมือนการใช้ปัญญาที่ได้เพื่อบริหารการงาน เช่น ถางป่ารกชัฏ เป็นต้น ในที่นี้จึงถือเอาความหมายของวิปัสสนาภาวนา ว่า คือ ตัวปัญญาที่รู้ชัดในรูป - นามเป็นปัญญาเจตสิกธรรมที่มีลักษณะที่จตุกตั้งนี้คือ มีการแทงตลอดสภาวะธรรม เป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด คือ โมหะที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลาย เป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล และก็มีสมาธิเป็นเหตุใกล้^๖

ปัญญาดังกล่าวต้องเป็นโลกุตตรปัญญา หรือเป็นภาวนามยปัญญาเท่านั้น มิใช่ปัญญาจากการคิดนึกตรึกเอา วิปัสสนาภาวนาปัญญาที่เกิดจากการอบรมกำหนดอย่างจดจ่อในนามรูป จนเห็นแจ้งอาการนามรูปว่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ภายใต้กฎพระไตรลักษณ์ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในนามรูปนั้นว่าไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เป็นการกำจัดความหลง แล้วจิตก็จะไม่ไปหลงติดอยู่ในสภาวะธรรมใด ๆ โดยมีจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิเป็นบาทฐาน บุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นลำดับจากบาทฐานของวิปัสสนาภาวนา คือ ศีล สมาธิแล้วกำหนดจนเห็นแจ้งขึ้นมาเองในลักษณะดังกล่าวของรูป - นามโดยชอบ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์ ได้ชื่อว่าตั้งอยู่แล้วใน ทิฏฐิวิสุทธิ^๗

การปฏิบัติอบรมให้ปัญญามีขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา^๘ ปัญญาทั้ง ๓ นี้สำหรับคนทั่วไป ต้องใช้ให้สัมพันธ์กัน คือ ตอนแรกก็ได้สติได้แล้วเรียนจากคนอื่น เพราะเราอาจจะยังไม่สามารถคิดได้เอง จากนั้นนำมาคิดก็เกิดจินต แล้วก็ปล่อยให้มันเป็นเพียงความคิด แต่นำมาลงมือปฏิบัติเพื่อให้ได้เห็นผลขึ้นตามลำดับอย่างเป็นขั้นเป็นตอน แต่สำหรับผู้มีปัญญามาก พอได้ฟังก็เข้าใจตอนนั้นเลย หรือผู้ที่รู้จักคิด คิดเป็นก็ได้ปัญญา รู้แจ่มแจ้งที่จิต บางคนจะได้ปัญญาที่ต่อเมื่อนำมาปฏิบัติภาวนา ทางที่ทำให้เกิดปัญญานี้ ทำให้เรารู้รู้ทางที่จะสร้างสมเจริญปัญญาให้แก่ตน^๙ โดยมีขั้นตอน ดังต่อไปนี้

ลำดับแรก ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องเรียนรู้ “ภูมิ” ของปัญญาก่อน หรือที่เรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ” วิปัสสนาภูมิมี ๖ ประเภท ได้แก่ ชั้น ๕, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ตามลำดับ จนมีความรู้ความเข้าใจใน “ภูมิ” ประเภทต่าง ๆ จึงจะสามารถลงมือปฏิบัติได้

ขั้นตอนที่ ๒ ต้องเจริญวิปัสสนา “มูล” คือ รากฐานของวิปัสสนา ได้แก่ สีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ, สีลวิสุทธิคือ ความบริสุทธิ์แห่งศีล (ศีล) จิตตวิสุทธิคือความบริสุทธิ์แห่งจิต (ขณิกสมาธิ)

ขั้นตอนที่ ๓ ปฏิบัติวิปัสสนาตาม “วิสุทธิ ๕” อันเป็น “สรีระ” ของปัญญา คือ กำหนดรูปนามที่ได้เรียนรู้มา จนเข้าถึงวิปัสสนาทั้ง ๕ คือ

ทิฏฐิวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นรูปนาม

กังขาวิตรณวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของญาณที่ข้ามพ้นความสงสัย คือ ข้ามพ้นความสงสัยในรูปนามและรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม

มัคคามัคคญาณทัศสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณว่าเป็นมัคคปฏิบัติภา

^๕ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๕.

^๖ พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พระธัมมบัณฑิตเถระ อัครมหาบัณฑิต, ตรวจชำระ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๙๗.

^๗ ขุนสรพกิจโกศล, คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓๖.

^๘ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฒโน), ปัญญาในพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑-๑๒.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พัฒนาปัญญา เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕). หน้า ๓๕-๓๖.

(ทางปฏิบัติต่อไป) และไม่ใช้มรรคปฏิบัติ คือ รู้ทางถูกและทางผิด คือ ไม่ยึดติดใน “วิปัสสนูปกิเลส” แล้วกำหนดรูปรูปนามจนเจริญขึ้นต่อไป

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณอันเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรคปฏิบัติโดยส่วนเดียว คือ มีปัญญาเห็นรูปรูปนาม เกิดดับ, เห็นรูปรูปนามเป็นภัยที่น่ากลัว, เห็นโทษของรูปรูปนาม, เกิดความเบื่อหน่ายในรูปรูปนาม, อยากหนีให้พ้นจากรูปรูปนาม, พิจารณาไตรลักษณะของรูปรูปนามอย่างกว้างขวาง, หาทว่างแล้ววางเฉยต่อรูปรูปนาม, และถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มรรคญาณเกิด

ญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งโดยส่วนเดียวของญาณปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชน แล้วเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้าต่อไป^{๑๐}

๓.๑.๒ ธรรมเครื่องเจริญปัญญา

หลักธรรมที่ส่งเสริมความเจริญงอกงามแห่งปัญญา เรียกว่า วุฒิธรรม ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา เป็นองค์คุณของพระโสดาบัน (โสดาปัตติลังกษ) ซึ่งผู้ที่ประพฤติปฏิบัติธรรมหมวดนี้แล้วชื่อว่าได้ดำเนินสู่หนทางอริยะ หนทางแห่งความหลุดพ้นจากความทุกข์ และธรรมหมวดนี้มีใช้เป็นไปเพื่อโสดาปัตติผลเท่านั้น แต่ยังมีอำนวยผลเกี่ยวกับความก้าวหน้าทางปัญญาทุกระดับ จนถึงบรรลุอรหัตผลด้วย^{๑๑} ดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล... ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามิผล... ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามิผล... ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอรหัตผล^{๑๒} ธรรม ๔ ประการ คือ

๑) สัมปรีตสังเสวะ หมายถึง การเสวนา หรือการเข้าไปหาสัตบุรุษ ท่านที่เป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ เป็นกัลยาณมิตร ประกอบด้วยสัมปรีตธรรม คือ ธรรมของสัมปรีตชน ได้แก่ คนดี หรือคนที่แท้ ซึ่งมีคุณสมบัติของความเป็นคนที่สมบูรณ์ ๗ ประการ^{๑๓} คือ (๑) รู้หลักและรู้จักเหตุ (๒) รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล (๓) รู้จักตน (๔) รู้จักประมาณ (๕) รู้จักกาล (๖) รู้จักชุมชน (๗) รู้จักบุคคล และการสมาคมกับสัตบุรุษที่เป็นกัลยาณมิตรยังเป็นบุญนิमितให้เกิดอริยมรรคมืองค์ ๘ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์จะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นก่อน เป็นบุญนิमित ฉันท ไถ กัลยาณมิตรตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ก็เป็นตัวนำเป็นบุญนิमितเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมืองค์ ๘ ฉันทนั้น”^{๑๔}

๒) สัทธัมมัสสวนะ การฟังคำแนะนำสั่งสอนของสัตบุรุษ หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ฟังธรรมที่เป็นของสัตบุรุษ ๓ ประการ คือ (๑) สัทธรรมคือสิ่งที่ฟังเล่าเรียน ได้แก่ พระพุทธพจน์ (๒) สัทธรรมคือสิ่งที่ฟังปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา (๓) สัทธรรมคือผลที่ฟังบรรลุ ได้แก่ มรรคผล นิพพาน^{๑๕} ตลอดถึงการฟังธรรมเป็นที่สบายเหมาะสมกับตน เช่น อุปติสสะได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดจากเหตุ พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับของธรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณะมักตรัสอย่างนี้” แล้วท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระโสดาบัน^{๑๖}

^{๑๐} พระธรรมธีรราชมณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน**, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๙๐.

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๔๑๗.

^{๑๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๓๕๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๕๗๖-๕๗๗.

^{๑๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๐/๒๒๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๓.

^{๑๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๙/๒๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

^{๑๕} วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๕๖.

^{๑๖} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๔.

๓) โยนิโสมนสิการ การพิจารณาไตรตรองโดยแยกกาย หรือการใช้ความคิดหาเหตุผลอย่างถูกวิธี รู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามสิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน มันเป็นเช่นนั้น^{๑๗} พิจารณาใคร่ครวญ ไตรตรองในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา^{๑๘} เมื่อบุคคลมนสิการโดยแยกกายอย่างสม่ำเสมอแล้วจะทำให้เป็นสัมมาทิฐิบุคคล ดังพุทธพจน์ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญ ยิ่งขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยแยกกาย สัมมาทิฐิที่ไม่เกิดก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น”^{๑๘}

๔) ธัมมานุฉัมมปฏิบัติ การนำไปปฏิบัติอย่างถูกต้องตรงตามหลัก ตามความมุ่งหมาย คือ ปฏิบัติหลักย่อยคล้อยตามหลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเป็นไปเพื่อหลักเบื้องปลาย เช่น ปฏิบัติศีลถูกหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรคผล นิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยมงาย ไร้หลักการ^{๑๙}

การเสวนาสัตบุรุษ ก็คือการมีกัลยาณมิตร สัตบุรุษและกัลยาณมิตรสูงสุดก็คือพระพุทธเจ้า นำไปสู่ปรโตโฆษะ^{๒๐} ที่ดี คือได้สดับหรือเรียนรู้พระสัทธรรมอันได้แก่หลักความจริงและความดีที่แท้คือพระธรรม โยนิโสมนสิการต่อพระธรรมและตามพระธรรมนั้น ทำให้เกิดกุศลธรรมและปัญญาที่เข้าใจสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามความเป็นจริง พร้อมทั้งทำให้ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมาย เมื่อปฏิบัติถูกหลักก็ทำให้บรรลุผลคือ ประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผลเป็นต้น ตลอดจนถึงอรหัตผล^{๒๑}

๓.๑.๓ อุปสรรคขัดขวาง หรือบั่นทอนการเจริญปัญญา

การพัฒนาปัญญาย่อมมีอุปสรรคขัดขวาง ไม่ให้พัฒนาปัญญาได้ตามหลักที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นไปได้โดยง่าย ธรรมที่จะกล่าวต่อไปเป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการพัฒนาปัญญา^{๒๒} ซึ่งมีหลายประการ ดังนี้ คือ

๑) อันตราย ๕ คือ ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรค ผล มี ๕ อย่าง คือ

๑.๑) กัมมันตราย อันตราย คือ กรรม หมายถึง อนันตริยกรรม มีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่ ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำให้พระพุทธเจ้าทรงห่อพระโลหิต ทำลายพระสงฆ์ให้แตกแยกกัน เนื่องจากภิกษุเท่านั้น ประทุษร้ายนางภิกษุณี เนื่องจากภิกษุณีเท่านั้น

๑.๒) กิเลสอันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึง มิจฉาทิฎฐิ มี ๓ ประการ ได้แก่ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป สัตว์ตายแล้วผลกรรมไม่มี มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษ

๑.๓) วิปากันตราย อันตราย คือ วิปาก หมายถึง ปฏิสนธิที่จัดเป็นอเหตุกปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ประการ คือ อโลภเหตุ กับอโมหเหตุ และทวิเหตุปฏิสนธิ เป็นปฏิสนธิที่มีเหตุอยู่ด้วยกัน ๒ ประการ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ

^{๑๗} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๑๗.

^{๑๘} อภ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๓๐๓/๓๓, อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๐๓/๓๔.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๑๗ (เชิงอรล).

^{๒๐} ปรโตโฆษะ แปลว่า เสียงจากผู้อื่นหรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอดหรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอน อบรม แนะนำชักจูงไปในทางที่ดีงาม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), วิชิตตามหลักพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑)

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

^{๒๒} อภ.ก. (ไทย) ๓๘/๘๒๔/๘๖๐-๘๖๑.

๑.๔) อริยุปวาทันตราย อันตราย คือ การว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียหายด้วยประการต่าง ๆ แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม

๑.๕) อาณาวิตกมันตราย อันตราย คือ การล่อลวงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวด เป็นของภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤทธัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุกภาสิต

๒) ปลิโพธ ๑๐

ในการปฏิบัติกัมมัฏฐานมีธรรมที่เป็นอุปสรรคไม่ให้วิปัสสนาก้าวหน้าไปได้ คือ ปลิโพธ ซึ่งเป็นเครื่องผูกพันหรือหน่วงเหนี่ยวให้ห้วงกังวลหรือติดข้อง ที่ผู้จะเจริญกัมมัฏฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้การเจริญกัมมัฏฐานก้าวหน้าไปได้ ปลิโพธ หรือความกังวลมีอยู่ ๑๐ ประการ ดังนี้

๒.๑) ห่วงที่อยู่ คือ เป็นห่วงวัด หรือบ้านเรือนที่เคยอยู่อาศัย รวมทั้งของใช้ต่าง ๆ ที่อยู่ในสถานที่นั้น เกรงว่าจะสูญหาย บุกสลาย หรือสกปรกรกรุงรัง รวมทั้งการทำงานที่กระทำค้างคาอยู่ หรือความสะดวกสบายที่ได้รับจากการอยู่ในสถานที่นั้น

ข) ห่วงตระกูล คือ เป็นห่วงตระกูลญาติพี่น้อง หรือตระกูลผู้อุปฐาก ผู้ที่ควรเคารพนับถือ ผู้ที่อยู่ในอุปการะ

ค) ห่วงลาภ คือ เป็นห่วงรายได้ หรือผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ หรือที่ตนควรจะได้รับ ก็เกรงว่าจะตกต่ำ หรือสูญไป

ง) ห่วงหมู่คณะ คือ เป็นห่วงศิษย์ ห่วงบริวาร ห่วงคนที่รู้จักคุ้นเคย หรือห่วงกังวลในการอบรมสั่งสอนที่ตนได้รับผิดชอบอยู่

จ) ห่วงการงาน คือ เป็นห่วงการงานที่กำลังทำอยู่ เช่น การซ่อมกุฏิ การซ่อมอาคาร การก่อสร้างต่าง ๆ ที่ตนต้องรับผิดชอบ

ฉ) ห่วงการเดินทาง คือ เป็นห่วงการเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น เดินทางไปแสดงธรรมในสถานที่ทั้งหลาย การเดินทางไปวชพระเนร

ช) ห่วงญาติ คือ เป็นห่วงญาติทางบ้าน และญาติทางวัด เกรงว่าจะต้องได้รับ หรือประสบความเดือดร้อน หรือเจ็บป่วย หรือได้รับอันตราย

ซ) ห่วงการเจ็บป่วย คือ เป็นห่วงเรื่องสุขภาพ หรือความเจ็บป่วยที่จะเกิดขึ้นในตน ทำให้เกิดความไม่สบายใจ หรือความกังวลในการรักษาพยาบาล

ฌ) ห่วงการศึกษา คือ เป็นห่วงในการศึกษาเล่าเรียน เกรงว่าจะเรียนไม่สำเร็จ จะทำการเรียนไม่ทันผู้อื่น หรือไม่ได้สอนศิษย์

ฎ) ห่วงอำนาจ คือ เป็นห่วงในการระงับรักษาฤทธิที่มีในตนไม่ให้เสื่อม หรือทำลายลง

ปลิโพธ ๑๐ ดังกล่าวมานี้ เป็นธรรมที่เป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติวิปัสสนา ทำให้การปฏิบัติก้าวหน้าไปไต่ยาก ดังนั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจึงควรตัดความกังวลที่มีอยู่ให้หมดไป

๓) วิปลาส

วิปลาสเป็นธรรมสำคัญที่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่มีความเห็น หรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนไปจากสภาพที่เป็นจริง ปิดบังผู้ปฏิบัติไม่ให้เห็นความเป็นจริงของพระไตรลักษณ์ วิปลาสมี ๓ อย่าง คือ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส และทัญญูวิปลาส ที่เป็นไปในสิ่งทั้งหลายอย่างนี้ว่า เป็นของเที่ยง เป็นความสุข เป็นตัวตน และเป็นสิ่งสวยงาม ในวัตถุที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และเป็นของปฏิภูล มี

สาระสำคัญดังนี้

วิปัสสนาธรรม เกิดจากอัสวกิเลส ที่หมักดองอยู่ในชั้นธันดานของสัตว์ มีอวิชชาสวะ เป็นต้น ปกปิดไม่ให้รู้สภาวะธรรม รูปนาม ตามความเป็นจริง ทำให้ค้นหา โลภะ และทิฏฐิ ยึดรูปนาม ชั้น ๕ ให้ผิดไปจากอารมณ์ที่เป็นความจริง ๔ อย่าง เรียกว่า ทิฏฐิวิปัสส ๔ ดังนี้

- ก) สุกทิฏฐิวิปัสส เห็นผิดว่า รูปนามเป็นของสวยงาม
- ข) สุขทิฏฐิวิปัสส เห็นผิดว่า รูปนามให้ความสุขกายและใจได้
- ค) นิจทิฏฐิวิปัสส เห็นผิดว่า รูปนามชั้น ๕ เป็นของเที่ยง
- ง) อัตตทิฏฐิวิปัสส เห็นผิดว่า รูปนามชั้น ๕ เป็นอัตตาตัวตน

วิปัสสนามีลักษณะที่เหมือนกัน ๓ อย่าง คือ (๑) สัญญาวิปัสส (๒) จิตตวิปัสส (๓) ทิฏฐิวิปัสส แต่แตกต่างกันที่ประเภท ได้แก่ (๑) วิปัสสในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง (๒) วิปัสสในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าสุข (๓) วิปัสสในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน ว่าตัวตน (๔) วิปัสสในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม

๔) อุปสรรค ๖ เป็นอุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ คือ

ก) การคำนึงถึงอดีต เช่น ขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา นักปฏิบัติอาจหวนนึกถึงสิ่งที่เคยเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกย้อนไปถึงวันก่อน เดือนก่อน หรือปีก่อน หรือว่าหวนนึกถึงสิ่งที่ตนลืมนำกำหนดรู้เท่าทัน ดังนี้ เป็นต้น

ข) การคาดหวังอนาคต เช่น ความคาดหวังถึงความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าในภพนี้ หรือภพหน้า หรือว่าคาดหวังความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมในอนาคตต่อไปข้างหน้า

ค) ความหุดหู่ เช่น กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้ไม่ชัดเจนหรือไม่มีความก้าวหน้ากว่าเดิมนัก อาจเกิดความหุดหู่ท้อแท้ไม่ต้องการจะปฏิบัติธรรม ความเกียจคร้านยอมเข้ามาแทรกเกิดขึ้นในขณะนั้น

ง) ความพยายามยิ่ง เช่น ตั้งใจกำหนดจนเกินพอดี โดยคิดว่าจะรับรู้เท่าทันทุกสภาวะธรรม ปัจจุบันจะต้องกำหนดรู้เท่าทันทุกอย่างที่เกิดขึ้น หรืออาจคิดว่าจะต้องบรรลุธรรมให้ได้ในปัจจุบันชาตินี้ มีความพยายามมากเกินไปจึงทำให้เกิดความฟุ้งซ่านวิปัสสนาญาณจึงไม่ก้าวหน้า

จ) ความปรารถนายิ่ง เช่น บางครั้งผู้ปฏิบัติธรรมเกิดความปรารถนาที่จะบรรลุความก้าวหน้าซึ่งได้แก่วิปัสสนาญาณสูงขึ้นไปหรือมรรคผล ความปรารถนาคือเป็นตั้งใจจนเกินพอดีจึงจัดเป็นโลกิเลส

ฉ) ความท้อถอย เช่น ผู้ปฏิบัติธรรมนานหลายวันหรือหลายเดือน อาจเกิดความท้อถอยเมื่อไม่ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติ จนกระทั่งคิดจะเลิกปฏิบัติไปเลยก็มี

๕) เครื่องกั้น ๕ เป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น ๕ ประการ คือ

ก) กามฉันทะ คือ ความยินดีพอใจในกาม เช่น กามฉันทะที่มีความต้องการความสุข และชวนชวายในกิจที่เกี่ยวกับภาระหน้าที่ โดยแสวงหาสิ่งที่ยังไม่มี หรือไม่ได้ และรักษาสิ่งที่มี หรือที่ครอบครองอยู่ เป็นต้น

ข) พยาบาทะ คือ ความหงุดหงิด ความไม่พอใจ ความโกรธ ความปองร้าย ความแค้น เช่น ความไม่พอใจเมื่อหวนคิดถึงคนที่ตนไม่พอใจมาก่อน คนที่เคยทะเลาะวิวาทบาดหมางใจกัน หรือเมื่อพบกับทุกข์เวทนาที่รุนแรง หรือเห็นและได้ยินสิ่งไม่ชอบเวลาที่ตั้งใจปฏิบัติ เป็นต้น

ค) ถีนมิทธะ คือ ความง่วงซึมเซามึนงง เช่น ความง่วงซึ่งเป็นสาเหตุทำให้สติสมาธิอ่อนกำลังลง และอยากนอนหลับ และความเกียจคร้านจึงเข้าครอบงำได้ เป็นต้น

ง) อุทธัจจกุกกุจจะ คือ ความคิดฟุ้งซ่านในเรื่องต่าง ๆ เช่น การหวนคิดไปในอดีต หรืออนาคต ทำให้สติไม่ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน เป็นต้น

จ) วิจิกิจณา คือ ความลังเลสงสัย เช่น สงสัยในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า สงสัยในพระธรรม คำสั่งสอนว่าทำให้พ้นทุกข์จริงหรือไม่ สงสัยในการปฏิบัติของพระสงฆ์ และนำมาสอนนั้นถูกต้องหรือไม่ บุคคลผู้ปฏิบัติจะประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติจริงหรือไม่ เป็นต้น

๖) กิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู ๕ เป็นสิ่งที่ตรึงจิตไว้มี ๕ ประการ คือ

ก) ความสงสัยในพระศาสดา คือ ความสงสัยในพระคุณของพระศาสดา ได้แก่ ความสงสัยในพระสรีระ และความสงสัยในพระสัพพัญญุตญาณของพระศาสดา

ข) ความสงสัยในพระธรรม คือ สงสัยที่มีในปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิบัติธรรม

ค) ความสงสัยในพระสงฆ์ คือ ความสงสัยในพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่แห่งบุคคล ๘ จำพวก ได้แก่ พระสงฆ์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ มีอยู่จริงหรือไม่

ง) ความสงสัยในสิกขา คือ ความสงสัยในข้อที่ควรจะทำการศึกษา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา

จ) ความโกรธในเพื่อนพรหมจารี คือ ความเป็นผู้ที่มักโกรธ ขัดใจ และเพ่งโทษเพื่อนผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลายด้วยกัน

๗) วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เป็นกิเลสของวิปัสสนา ๑๐ ประการ คือ

ก) โอภาส หรือ วิปัสสนาโอภาส หมายถึง แสงสว่างที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากการละทิ้งอารมณ์กรรมฐานเดิมคือ รูปนาม หรือมูลกรรมฐาน เกิดความยินดีพอใจในวิปัสสนาโอภาส ด้วยอำนาจกิเลส ๓ ทั้งหลาย มี ตัณหา มานะ และทิฏฐิ เช่น บางท่านเห็นแสงส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น บางท่านส่องสว่างตลอดภายในห้องก็มี

ข) ญาณ หรือ วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากการกำหนดรูปรูปนามจนเกิดปัญญาเห็นความเปลี่ยนแปลงเกิดดับชัดเจนโดยปราศจากบัญญัติอารมณ์ คือ มีความรู้ในรูปนามได้อย่างชัดเจนโดยไม่มี ความสงสัยอะไรเลย

ค) ปิติ คือ ความเอิบอิ่มใจที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นปิตินี้มีลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑) ขุททกาศปิติ ปิติเล็กน้อย คือ ความรู้สึกอิ่มใจโดยมีขนลุกทั่วร่างกายเนื้อหนังสั่น น้ำตาไหล หรือรู้สึกสดชื่นเบาสบาย ปรากฏครั้งเดียวแล้วหายไป

๒) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ คือ ความอิ่มใจที่มีลักษณะขนลุกหลายครั้งต่อเนื่องเหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้นบ่อยครั้ง

๓) โอกันติกาปิติ ปิติซึมซับ คือ ความอิ่มใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นซัดเข้าหาฝั่งสมุทร เกิดขึ้นเอ่อล้นท่วมทั่วร่างกายแล้วหายไป

๔) อุพเพกาศปิติ ปิติโลดโผน คือ ความอิ่มใจที่สามารถทำให้ร่างกายทั้งหมด หรือบางส่วน ลอยขึ้น เช่น บางท่านรู้สึกถึงร่างกายบางส่วนที่ลอยขึ้น หรือมือ เท้า ศีรษะไหวไปเอง

๕) ฌรณापิติ ปิติซาบซ่าน คือ ความอิ่มใจที่ได้ปรากฏเป็นความเย็นห่อหุ้มใจไว้ ทำให้เกิดความสบายทั่วร่างกายเหมือนลูกบอลที่พองลมเต็มที่

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า ผู้มีปิติทั้ง ๕ อย่างแรงกล้า มีความรู้สึกเหมือนลิ้มสติไปชั่วขณะ ดังตัวอย่างของสุเมธดาบสก็ดี อนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ดี และพระเจ้ามหากบพิณะก็ดี

ง) ปัสสัทธิ คือ ความสงบทั้งทางร่างกายและจิตใจอันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เช่น ความพึงชาน

กระวนกระวายใจไม่มี ความหนักไม่มี ความแข็งกระด้างไม่มี เป็นต้น การที่ปัสสัทธิมีสภาวะที่ปรากฏชัด ดังกล่าวมาแล้ว ทำให้โยคีเพลิดเพลินยินดี เพราะปัสสัทธินี้จะไม่เกิดกับคนทั่วไป แต่จะเกิดขึ้นเพราะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วมด้วยกัน คือ สภาวะลหุตา สภาวะมุกุตา สภาวะกัมมัญญตา สภาวะปาคุญญตา และสภาวะอุชุกตา เป็นต้น

จ) สุข คือ ความสุขอันละเอียดสุขุม มีรสล้ำลึก ชาวชานอันเกิดเพราะการเจริญวิปัสสนาแบบถูกทาง เป็นสุขอยู่ในใจ ไม่สามารถที่จะบรรยายกับผู้อื่นผู้ใดได้ เพราะมีรสแปลกประหลาด และไม่เคยพบเห็นในเมืองมนุษย์

ฉ) อธิโมกข์ คือ ความเชื่อ ศรัทธาอย่างแรงกล้า ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความผ่องใสของจิต และเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้า พาให้คิดไปต่าง ๆ นานา เช่น คิดถึงคนทั้งหลายญาติพี่น้อง พ่อแม่ ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ คนรักใคร่ชอบพอกันอยากให้ได้มาเข้ากัมมัญฐานเหมือนตนเอง อยากสอนธรรมอยากสร้างสถานปฏิบัติธรรม เป็นต้น

ช) ปัดคาหะ คือ ความเพียร หรือวิริยะ อันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความเพียรที่ไม่ย่อหย่อน ไม่ตั้งกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหนื่อยเมื่อยล้า หรือเพียรแบบไม่กลัวแม้แต่ความตาย

ซ) อุปัญฐาน คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สติอันยิ่งยวด ว่องไว ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นสติที่มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ประดุจภูเขาหลวง จะรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใด ๆ ก็โลดแล่นเข้ามาอยู่ในอำนาจของสตินั้น เหมือนกับปรโลกปรากฏแก่บุคคลที่มีตาทิพย์ หูทิพย์ เป็นต้น

ฌ) อุเบกขา หรือ วิปัสสนูปเบกขา หมายถึง ความวางเฉยในสังขารและอารมณ์ทั้งปวงที่เกิดขึ้น เพราะวิปัสสนาเป็นสภาวะความปล่อยวางเป็น ไม่นินดี หรือยินร้ายต่ออารมณ์ที่มากกระทบ เพราะเป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงมาก เหมือนวชิระของพระอินทร์ที่ซัดออกไป หรือประดุกุศกรที่ติดไฟโพล่งยิงไปในกองไฟไหม้ ฉะนั้น

ฎ) นิกันติ หรือ วิปัสสนานิกันติ หมายถึง ความยินดีพอใจ ความต้องการ ในคุณวิเศษทั้ง ๘ ประการดังกล่าว ที่ไม่เคยพบไม่เคยเจอมาก่อนเป็นอาการที่มีความสงบสุขุม รู้สึกดีใจยินดีอย่างยิ่ง ระลึกรึกหวนหาอาลัยอาวรณ์ถึงสภาวะธรรมเหล่านั้นตลอดเวลา

อุปสรรคที่เป็นปฏิปักษ์ขวางกั้นเหล่านี้ คือ อันตราย ๕, ปลิวโพธ ๑๐, วิปลาส ๔, อุปสรรค ๖, เครื่องกั้น ๕, กิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู ๕, และวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ธรรมทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วนี้ ล้วนเป็นเหตุเป็นปัจจัยสำคัญที่ขัดขวางความเจริญ ก้าวหน้าในการพัฒนาปัญญา

๓.๑.๔ กระบวนการเจริญปัญญา

เนื่องจากกระบวนการการเกิดปัญญานั้น มีความเกี่ยวข้องกับกระบวนการรับรู้อารมณ์ทางทวารต่างๆ เช่น ช่องทางการรับรู้สิ่งที่ถูกรู้การรับรู้ เพื่อให้ทราบถึงกระบวนการการเกิดปัญญาเป็นอย่างไร มีลำดับขั้นตอนการรับรู้เป็นอย่างไร มีกระบวนการดังต่อไปนี้

๑) การรับรู้อารมณ์

กระบวนการรับรู้อารมณ์ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ ดังแสดงต่อไปนี้

ก. กระบวนการรับอารมณ์ของมนุษย์โดยผ่านทวาร ๖ วัตถุรูป ๖ आयตนะ ๖ ธาตุ ๖

คำว่า ทวาร แปลว่า “ประตู” สำหรับเป็นที่เข้าออกของคนทั้งหลายมี จักขุประสาท เป็นต้น

ชื่อว่าทวาร เพราะเหมือนหนึ่งประตูเป็นที่เข้าออกของ “วิถีจิต” ทั้งหลาย ทวารทั้งหลายมี ๖ ทวาร^{๒๓}

วัตถุรูป ๖ มีจักขุวัตถุ เป็นต้น ย่อมเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิกทั้งหลายและรองรับจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น ตามสภาพของตนเช่นเดียวกัน^{๒๔}

อายตนะ ๑๒ หรือ อายตนะภายนอก อายตนะภายในเมื่อมากระทบกันเข้าแล้ว วิถีจิตต่าง ๆ มีจักขุทวารวิถี เป็นต้นย่อมเกิดขึ้น^{๒๕}

ธาตุ ๖ มีจักขุปสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง

ทวาร ๖, วัตถุรูป ๖, อายตนะ ๖, ธาตุ ๖ เหล่านี้ เรียกตามความหมายของชาวโลกว่า อุปกรณ์ ในการรับรู้ มีรายละเอียด ดังนี้

(๑) จักขุทวาร เป็นจักขุปสาทรูปที่สัมผัสราบอยู่บริเวณตาดำ มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรูปปารมณได้คือ สิ่งที่สามารถรู้ได้ทางตา แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการมองเห็นรูป

(๒) โสตทวาร เป็นโสตปสาทรูปที่สัมผัสราบอยู่บริเวณช่องหู มีลักษณะที่สามารถกระทบกับสัททวารมณคือ เสียงที่สามารถรู้ได้ทางหู แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการได้ยินเสียง

(๓) ฆานทวาร เป็นฆานปสาทรูปที่สัมผัสราบอยู่บริเวณโพรงจมูก มีลักษณะที่สามารถกระทบกับคันธารมณคือ กลิ่นที่สามารถรู้ได้ทางจมูก แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการดมกลิ่น

(๔) ชิวหาทวาร เป็นชิวหาปสาทรูปที่สัมผัสราบอยู่บริเวณปลายลิ้น มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรสารมณคือ รสที่สามารถรู้ได้ทางลิ้น แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการลิ้มรส

(๕) กายทวาร เป็นกายปสาทรูปที่สัมผัสราบอยู่ทั่วร่างกาย มีลักษณะที่สามารถกระทบกับโณภูฐัพพารมณคือ ความเย็น – ร้อน อ่อน – แข็ง ตึงไหว ที่สามารถถูกต้องได้ทางกาย แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการถูกต้องสัมผัส

(๖) มโนทวาร เป็นจิตที่ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ในทางทวารทั้ง ๖^{๒๖}

กระบวนการรับอารมณ์มีอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการรับอารมณ์ ที่สำคัญ เช่น การรับรู้อารมณ์ทางจักขุ มีเครื่องมือในการรับอารมณ์ คือ “จักขุปสาท” จักขุปสาททำหน้าที่หลายประการด้วยกันหน้าที่การทำงานในด้านแรกเรียกว่า ทวารหรือทางผ่าน เรียกว่า จักขุทวาร, ทำหน้าที่เป็นวัตถุหรือเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก เรียกว่า จักขุวัตถุ, ทำหน้าที่เป็นอายตนะภายใน เรียกว่า จักขุอายตนะ ทำหน้าที่เป็นธาตุ เรียกว่า จักขุธาตุ เป็นต้น กระบวนการรับอารมณ์ทางทวารอื่นก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

๒) อารมณสิ่งที่ถูกรับรู้

อารมณ (อารมณ) หมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวจิต (อาลมพ อาลมพน โคจร วิสย) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาคนตวา อา ภูโส วา จิตตเจตสิกกา ธมมา รมนติ เอตถาติ อารมณณิ ธรรมชาติเป็นที่ยินดีแห่งจิตและเจตสิก (อา บทหน้า รุม ธาตุ ในความหมายว่า ยินดี ยุ ปัจจัย ช้อน ม แปลง ยุ เป็น อน น เป็น ณ)^{๒๗}

^{๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗*, หน้า ๓๑.

^{๒๔} เล่มเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๒๕} เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^{๒๖} สุภีร์ ทุมทอง, *การพัฒนาอินทรีย์สังวร*, พิมพ์ครั้งที่ ๑, ๒๕๕๔, หน้า ๑๕๒.

^{๒๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์*, หน้า ๑๐๒.

อารมณ์ หมายความว่า เป็นที่ยินดี เปรียบดังสวนดอกไม้เป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ฉะนั้น อารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น ย่อมเป็นที่ยินดีของจิตและเจตสิก ฉะนั้น มีศัพท์วิเคราะห์ว่า อา อภิมุขิ รมนติ เอตถาติ อารมณฺ (อา+ปุพพ+รม ธาตุ+ยุ ปัจจัย) จิตและเจตสิกทั้งหลาย มายินดีพร้อมหน้ากันใน ธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า อารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ ๖ อารมณ์นี้เรียกว่า อาลัมพะนะ ก็ได้ มีความหมายว่า เป็นที่ยึดหน่วงจิตและเจตสิกทั้งหลาย เหมือนคนแก่ที่ทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้าหรือ เชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงตัวลุกขึ้นและเดินไปได้ฉันทิ จิตและเจตสิกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมี อารมณ์เป็นเครื่องอาศัยยึดเพื่อเกิดขึ้นติดต่อกัน ฉันทิ ดังที่ท่านแสดงจนวนัตถว่า จิตตเจตสิกเกหิ อาลมฺพตฺติ อาลมฺพณฺ แปลว่า ธรรมชาติอันจิตและเจตสิกยึดหน่วง ฉันทิ จึงชื่อว่า อาลัมพะนะ ได้แก่ อารมณ์ ๖^{๒๘}

คำว่า “อารมณ์” มีความหมายโดยรูปศัพท์ว่า อาคนตฺวา จิตตเจตสิกเกหิ รมนติ เอตถาติ อารมณฺ หมายความว่า รูปเป็นต้นเป็นที่ยึดและเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่า อารมณฺ (อา+รม รม+ณ) แปลง ยุ เป็น อน แปลง น เป็น ณ ซ้อน ม^{๒๙} โดยนัยนี้ หมายถึง รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๓๐}

สิ่งที่ถูกรับรู้เรียกว่า “อารมณ์” เป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวของจิต เพราะจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่รับรู้ อารมณ์ หากไม่มีอารมณ์จิตก็เกิดไม่ได้ อารมณ์จัดเป็นอายตนะภายนอก เรียกว่า “อายตนะ” แยกเป็น ๖ ประเภท ตามกระบวนการรับรู้ คือ

(๑) รูปารมณ์ หรือ รูปายตนะองค์ ธรรมได้แก่ สีต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๒) สัทธารมณ์ หรือ สัทธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยโสต วิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๓) คันธารมณ์ หรือ คันธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ กลิ่นต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยฆานวิญญาณ จิต ๒ เท่านั้น

(๔) รสธารมณ์ หรือ รสธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ รสต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยชีวหาปสาทเท่านั้น

(๕) โผฏฐัพพารมณ์ โผฏฐัพพายตนะ องค์ธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดิ่งที่สามารถ รับรู้ได้ด้วยกายวิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๖) อัมมารมณ์ หรือ อัมมายตนะ องค์ธรรมได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น^{๓๑}

สรุปความว่า กระบวนการรับรู้อารมณ์นั้น เมื่อว่าโดยอายตนะภายในและภายนอก เป็นธรรม ที่เป็นเหตุเป็นผลกัน ดังต่อไปนี้

๑. จักขายตนะกับรูปายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การเห็น เป็นผล
๒. โสตายตนะกับสัทธายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การได้ยิน เป็นผล
๓. ฆานายตนะกับคันธายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การได้กลิ่น เป็นผล
๔. ชิวหายตนะกับรสธายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การรู้รส เป็นผล

^{๒๘} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๓.

^{๒๙} พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๕๑.

^{๓๐} พระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาตอ), **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๗๘๗.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน สุภีร์ ทุมทอง, **การพัฒนาอินทรีย์สังวร**, หน้า ๑๕๓.

๕. กายาตนะกับโณภูมิจึงพายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุการรู้สัมผัส เป็นผล
๖. มนายตนะกับธัมมาตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุการรู้สัมผัส เป็นผล

๓.๑.๕ วิธีปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญา

การปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญาตามหลักพุทธศาสนามีรายละเอียด ดังนี้

- ๑) ปุพฺพปโยโค ได้แก่ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนญาณต่าง ๆ เกิดขึ้นโดยลำดับจนถึงอนุโลมญาณและโคตรภูมิกายาตนะเป็นเหตุให้เกิดปัญญาขั้นสูงคือมคฺคปัญญา
- ๒) พาทุสจฺจ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมามากได้ศึกษาเล่าเรียนมามาก
- ๓) เทสภาสา ความเป็นผู้ฉลาดในภาษาต่าง ๆ เช่น ภาษาบาลี ภาษาต่างประเทศ ภาษาสันสกฤต
- ๔) อากโม คือการศึกษาเล่าเรียนพระพุทธรูปจนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
- ๕.) ปริพฺจฉา หมั่นไต่ถามครูบาอาจารย์บ่อย ๆ และหมั่นดูหมั่นสอบสวนค้นคว้าตำราบาลีอรรถกถาฎีกาบ่อย ๆ
- ๖) อธิคโม หมั่นเจริญวิปัสสนากรรมฐานบ่อย ๆ จนได้บรรลุผลเป็นพระอริยบุคคลเบื้องต้นเป็นต้นไป
- ๗) ครุสนนิสฺสยํ อยู่ในสำนักของครูอาจารย์ผู้ฉลาดสามารถ
- ๘) มิตรตสมปตฺติ ได้มิตรที่ดี ชักชวนกันแต่ในการศึกษาเล่าเรียนและการประพฤติปฏิบัติ
- ๙) ปเรสฺสมมํ เทเสติแสดงธรรมแก่ผู้อื่น
- ๑๐) อนวชฺชานิ สอนศิลปะการงานวิชาชีพที่ปราศจากโทษให้แก่ผู้อื่น
- ๑๑) ธมฺมกถิโกสฺสการุณมํกถาเปติ นิมนต์พระธรรมกถึกมาแสดงธรรมแล้วสักการบูชาธรรม
- ๑๒) อายตฺติปัญฺญาภาวิสฺสามิ ทำทานกุศล แล้วปรารถนาให้มีปัญญาเฉลียวฉลาด
- ๑๓) ได้สั่งสมกรรมที่จะทำให้เกิดปัญญาเช่นถวายหนังสือสร้างหนังสือเป็นต้น
- ๑๔) เกิดในโลกที่ไม่มีการเบียดเบียนกันและกัน
- ๑๕) มีอินทรีย์แก่กล้าคือได้สร้างปัญญาบารมีมามาก
- ๑๖) ห่างไกลจากกิเลสเพราะได้เจริญกรรมฐาน
- ๑๗) ยังอินทรีย์ทำให้สม่ำเสมอ
- ๑๘) ทำวัตรภายในและภายนอกให้สะอาด
- ๑๙) เว้นจากบุคคลผู้ใจเสลาเบาปัญญาไม่รู้ชั้นธตฺตายตนะอินทรีย์อริยสัง
- ๒๐) คบหาสมาคมแต่บุคคลผู้มีปัญญารู้รูปนามรู้พระไตรลักษณ์เป็นต้น
- ๒๑) พิจารณาถึงประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้งอันเป็นไปในวิปัสสนาภูมิ ๖ มีชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ เป็นต้น
- ๒๒) น้อมใจไปในการกำหนดนั้น คือ น้อมใจไปตามสติปฏิฐานทั้ง ๔
- ๒๓) มีโยนิโสมนสิการ คือการเอาใส่ใจโดยอุบายแยบคาย โดยมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ อยู่เสมอ ๆ
- ๒๔) พหุสฺสิโกโรพยายามทำให้มาก ๆ ทำบ่อย ๆ ฝึกบ่อย ๆ ทั้ง ๒๔ ข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดปัญญาขั้นต่ำ (สุตมยปัญญา), ปัญญาขั้นกลาง (จินตามยปัญญา), และปัญญาขั้นสูง(ภาวนามยปัญญา)^{๓๒}

^{๓๒} วงศ์ชาฎฐบาลี (ผู้ชำระ), คัมภีร์พระวิสุทธิมรรค (ไทย), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๒๕), หน้า ๕๓๔ - ๕๓๖.

การพัฒนาปัญญา ต้องอาศัยความสำคัญของมนุษย์ ๒ ประการ คือร่างกายและจิตใจ ร่างกาย
 ไม่มีความสามารถจะรับรู้อะไรได้เพราะเป็นวัตถุธาตุตัวที่ทำหน้าที่รู้คือจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทจะให้
 ความสำคัญกับจิตมากกว่าร่างกายในฐานะที่เป็นตัวควบคุมพฤติกรรมต่าง ๆ ของร่างกาย ทั้งกายและใจต้อง
 อาศัยกันและกันเพื่อเข้าสู่กระบวนการพัฒนาปัญญาขั้นสูงสุดเปรียบตั้งมาน และปัญญาย่อมอิงอาศัยกัน
 และกันดังพระพุทธพจน์ที่ว่า ฆาน และปัญญามีแก่ผู้ใดผู้หนึ่งแลอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน^{๓๓}

ฉะนั้น ควรพิจารณาให้ตีว่าฆานกับปัญญาต้องอิงอาศัยกันและกัน มนุษย์จะเกิดปัญญาได้ต้อง
 อาศัยประสาทสัมผัสทางการรับรู้ทั้งอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก กลิ่น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖
 คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสธรรมารมณดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตา และรูป
 เพราะประชุมธรรม ๓ ประการ จึงมีผัสสะเพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา ส่วนสัญญาเครื่องเน้นซ้ำก็
 ครอบงำบุรุษ เพราะเน้นซ้ำอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ด้วยตนเป็นอดีตก็ดีเป็นอนาคตก็ดี
 เป็นปัจจุบันก็ดี”^{๓๔}

ฉะนั้น กระบวนการพัฒนาปัญญาและความรู้ต่าง ๆ ของมนุษย์นั้นมีปัจจัยสำคัญคืออายตนะ
 ภายใน ๖ และภายนอก ๖ หากผู้ใดยึดติดจิตใจในอารมณนั้น ๆ ย่อมนำพาให้วนเวียนในวัฏฏะสงสารเป็น
 เวลานานทำให้เนิ่นช้าเสียเวลาในการพัฒนาสู่ปัญญาขั้นสูงสุดเช่นมนุษย์ยึดติดในความสุขความสบายการกิน
 การนอนการบันเทิงในยศในสรรเสริญผูกพันเป็นมิจฉาทิฎฐิ ยากจะพัฒนาสู่ปัญญาขั้นสูงได้

การทำให้แจ้งด้วยการทำให้เป็นอารมณ มีประโยชน์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๓
 ประการ คือ ทำลายขั้น ๕ ช่วยให้สติปัญญาเกิด และให้อยู่กับสติโดยตลอด รู้เท่าทันปัจจุบันอารมณเพราะ
 อภิชฌาโทมนัสจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ได้อยู่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เท่าทันความเป็นจริงหรือไม่ หาก
 กำหนดได้ทันทุกขณะจิตอภิชฌาและโทมนัส ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เท่ากับว่าในขณะที่นั้น สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิด
 ทุกข์ย่อมถูกละไป ดังนั้นการกำหนดจึงเป็นการทำเพื่อให้ได้มาซึ่งอริปัญญา ดังนี้

บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้อริปัญญาธรรมวิปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญา
 อันยัง เป็นอันได้อริปัญญาธรรมวิปัสสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้ว และ
 พิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ยถาภูตาญาณทัสสนะ ...อาทีนวานุปัสสนา ...
 ปฏิสังขานุปัสสนา ...วิวิฎฐานานุปัสสนา ...เป็นอันได้วิวิฎฐานานุปัสสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอัน
 บุคคลนั้น กำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้^{๓๕}

๓.๑.๖ อูบายวิธีการเจริญปัญญา

อูบายในการเจริญวิปัสสนา เพื่อพัฒนาอินทรีย์นั้น มีหลากหลายตามจรตออัชฌายาศัยของแต่ละ
 บุคคลประกอบด้วย

๑) สำคัญที่การไม่ถือโดยนิमितและอนุพยัญชนะ เป็นวิธีที่ถือปฏิบัติเอาตามหลักปฏิบัติใน
 อินทรีย์สังวร “มาลुकยบุตร บรรดาธรรมเหล่านี้ คือ รูปที่เธอเห็น เสียงที่เธอฟัง อารมณที่เธอทราบ และ

^{๓๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

^{๓๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๔/๑๗๒.

^{๓๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๖๒/๓๓๕-๓๓๖.

ธรรมที่เธอพึงรู้แจ้ง ในรูปที่เห็นจักเป็นเพียงสักแต่ว่าเห็น ในเสียงที่เธอฟังจักเป็นเพียงสักแต่ว่าฟัง ใน อารมณ์ที่ทราบจักเป็นเพียงสักแต่ว่าทราบ ในธรรมที่รู้แจ้งจักเป็นเพียงสักแต่ว่ารู้แจ้ง”^{๓๖} แต่ถ้าหลงลืมสติ ไปใส่ใจในนิมิต และอนุพยัญชนะเข้า ก็จะมีการเสวยอารมณ์ความรู้สึก เป็นเหตุให้เกิดความยินดียินร้าย เกิดกิเลสติดตามมา ดังพระพุทธพจน์ว่า “เพราะเห็นรูปจึงหลงลืมสติ เมื่อใส่ใจในนิมิตที่น่ารักก็มีจิตกำหนดเสวย อารมณ์นั้น ทั้งติดใจอารมณ์นั้นอยู่ เวทนาที่เกิดจากรูปจำนวนมากก็เจริญแก่เขา และจิตของเขาก็ถูกอภิขมา และวิหิงสาเข้าไปกระทบ เมื่อเขาสะสมทุกข้ออยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่า ยังห่างไกลพระนิพพาน”^{๓๗}

๒) ความสำรวมในอายตนะ การที่รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพเลิดเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดรูปนั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบ ว่า ‘เราไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย’ นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นความไม่เสื่อม ... ฯลฯ...ภิกษุทั้งหลาย ความสำรวมเป็นอย่างนี้แล”^{๓๘}

๓) เจริญด้วยสมาธิ เพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘จักขุไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘รูป ไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘จักขุวิญญานไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘จักขุสัมผัสไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโน สัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง’ เมื่อเจริญสมาธิอยู่ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง”^{๓๙} ตามรู้รูปารมณ มีสภาวะธรรม คือ การปรากฏให้รู้ทางตา เป็นลักษณะพิเศษของรูปารมณ การถูกเห็นได้ เป็นหน้าที่การมีสภาวะเห็นดำเนิน ไปในจักขุประสาท เป็นอาการปรากฏ การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้

๔) ปฏิบัติด้วยความสติไม่ประมาท สติมีความสำคัญในการกระทำทุกอย่าง ตามรู้ผัสสะทางตา มี สภาวะธรรม คือ การกระทบกับสี เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะทางตา การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่การ ประชุมกันระหว่างจักขุประสาท สีและการเห็น เป็นอาการปรากฏ อารมณ์ที่มาปรากฏ เป็นเหตุใกล้ ทำให้ โอกาสที่จะเกิดความผิดพลาดลดลงได้ เมื่อมีความจำเป็นต้องเผชิญหน้ากับอารมณ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ก็ควร ตั้งสติในทุกขณะที่ได้รับรู้ทางอายตนะ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรม

๕) ทำอายตนะให้เป็นอภิกายตนะ^{๔๐} คือ ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่ สันโยชน์ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะเห็นรูปทางตา ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ภิกษุพึงทราบ ว่า ‘อายตนะนี้เราครอบงำได้แล้ว’ โดยการกำหนดให้ประกอบด้วยองค์ธรรม คือ ๑. อาตภาพี มีความเพียรใน การกำหนดรูปนาม ๒. สติมา มีสติระลึกได้ก่อนกำหนด ๓. สัมปะชานโน มีความรู้ตัวทั่วพร้อม คือ รู้ชัดว่าใน ปัจจุบันขณะนั้นกำลังทำอะไร ในอายตนะนั้น ๆ

๖) รักษาพระวินัยโดยเคร่งครัด วินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้นั้นเป็นการวางกฎเกณฑ์ อย่างเหมาะสมกับการที่จะทำให้จิตพัฒนาก้าวหน้าไปในคุณธรรมเบื้องสูงได้โดยง่าย

๗) โยนิโสมนสิการ ใส่ใจด้วยความถูกต้อง ตามหลักการซึ่งเป็นไปกับด้วยเหตุ และผลซึ่งเป็น อุบายวิธีที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ ใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความนึกคิด เหล่านี้ เป็นอารมณ์ใน การเจริญวิปัสสนาให้ทราบถึงเหตุและผล เช่น ตา (จักขุ) จะเห็นได้นั้นต้องอาศัยวัตถุ คือ รูป เป็นเหตุให้เกิด วิญญานตัวรู้ในตา (จักขุวิญญาน) อย่างนี้เป็นต้น

^{๓๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๗.

^{๓๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๕/๑๐๑.

^{๓๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๘/๑๐๘.

^{๓๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๙/๑๐๐.

^{๔๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๖/๑๐๗.

๘) มีความเพียรในการสักแต่ว่ารู้ ในขั้นการปฏิบัติจะเป็นเพียงแต่สักว่ารู้อารมณ์ที่ปรากฏทาง ทวารต่าง ๆ โดยไม่ใส่ใจความคิดเห็น ทศนคติ การตัดสินใจดีชั่ว ความจำได้หมายรู้สิ่งที่รับรู้^{๑๑} ทำให้ไม่หลง เข้าไปยึดติด^{๑๒} กำหนดให้ได้ปัจจุบันธรรม (ปัจจุบันขณะ) คือ การมีสติในขณะนั้นตามที่แท้จริง มีสติไม่ก่อน หรือหลังกันในการเจริญวิปัสสนา จนสติมีความต่อเนื่องเป็นประดุจโซ่ คือ ให้กำหนดรู้ตั้งแต่ตื่นนอน จนกระทั่งถึงเวลาก่อนที่จะหลับ ไม่มีเวลาว่างเว้นจากการกำหนด

การใช้อุบายในการกำหนดรูปรูปนามทางอายตนะนั้นมีความสำคัญ เพราะอายตนะเป็นช่องทาง และเป็นบ่อเกิดของอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ราคะ โทสะ โมหะ ในขณะเดียวกันก็เป็นช่องทางสำหรับกุศล ธรรมด้วยเช่นกัน หากกำหนดได้หลัก ได้ปัจจุบันธรรม ตรงกับปัจจุบันอารมณ์ เมื่อใดจิตมีอาการฟุ้งซ่าน เพราะมีความเพียรมากเกินไป ก็สามารถข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ยัง จิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรร่าเริง วางเฉยจิตในสมัยที่ควรวางเฉย รู้หลักการกำหนดจิตให้เวทนาดับไปได้ใน สมัยที่เวทนาปรากฏ จะช่วยให้อินทรีย์ และญาณทัสสนะพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ

๓.๑.๗ วิธีกำหนดรู้อารมณ์ เจริญปัญญา

ก. วิถีจิต ในการรับรู้อารมณ์

คำว่า “วิถีจิต”^{๑๓} หมายความว่า จิต (พร้อมด้วยเจตสิก) ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว วิถีจิตเป็นจิตที่กำลังเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ คือ อารมณ์^{๑๔} ๖, ได้แก่ รูปารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ, สัทธารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ, คันธารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ, รสธารมณ์ องค์กรธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ, โผฏฐัพพารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง, และัมมารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ

วิถีจิตเมื่อจำแนกโดยประเภทใหญ่ ๆ มี ๒ คือ

(๑) **ปัญจทวารวิถี** คือ ความเป็นไปของจิต และเจตสิกที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ จักขุ ทวารวิถี โสตทวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถี มีลำดับการแสดงดังต่อไปนี้

เมื่อมีอารมณ์มากกระทบกับภวังคจิต เป็นครั้งแรก จึงเรียกจิตดวงนี้ว่า “อดีตภวังค์” อารมณ์มา กระทับกับภวังคจิต ทางปัญจทวาร เรียกว่า “ปัญจารมณ์” ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ (อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นประธาน) เมื่ออดีตภวังค์ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่ เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คจลนะ” คือ ภวังคจิตที่หวนไหวด้วยอำนาจปัญจารมณ์,

เมื่อภวังค์คจลนะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คูปจเฉทะ” ซึ่งได้แก่ ภวังค์ค จลนะดวงที่ ๒ ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ ในขณะที่ยังเป็นภวังคจิตอยู่ยังไม่ยังไม่ขึ้นสู่วิถี

^{๑๑} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙-๑๐.

^{๑๒} สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๑๘๘-๒๐๓.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พิรุณ ฉัตรโสภณพงศ์ เรียบเรียง, **คู่มืออนามวิถีและรูปวิถี**, เอกสารประกอบการศึกษา , (ไม่ปรากฏสถานที่และปีที่พิมพ์), หน้า ๔-๕.

^{๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจารย์, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๗**, หน้า ๓๗.

เมื่อภวังค์คุบัจเฉพะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ปัญจทวาราวชชนจิต” ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ ๑) ทำหน้าที่พิจารณา (หรือรับ) อารมณ์ ๕ อย่าง ๒) ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ไม่ให้เกิดขึ้นเลยเข้าไปในวิถี

เมื่อปัญจทวาราวชชนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน เช่น จักขุวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้รูปารมณ์, โสทวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้สัทธารมณ์ เป็นต้น การที่จะรู้ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน อารมณ์นั้นจะต้องปรากฏชัดกว่าอารมณ์อื่น ๆ จึงจะรู้อารมณ์นั้น ๆ ได้

เมื่อ ทวิปัญจวิญญาณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สัมปฏิจฉนจิต” คือจิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อจากทวิปัญจวิญญาณจิต และจิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนจิต รับอารมณ์ ๕ อย่าง เหมือนกันกับ ปัญจทวาราวชชนจิต จึงรวมเรียกจิต ๓ (ปัญจทวาราวชชนจิต ๑, สัมปฏิจฉนจิต ๒) ดวงนี้ว่า มโนธาตุ ๓ คือ จิตที่รับอารมณ์ ๕ อย่างโดยแน่นอน

เมื่อ สัมปฏิจฉนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สันตிரณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์

เมื่อ สันตிரณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “โวฏฐัพพนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (เป็นจิตที่สำคัญที่สุดในปัญจทวารวิถี คือ มโนทวาราวชชนจิต จิตดวงนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นที่ได้)

เมื่อ โวฏฐัพพนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ชวนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เป็นตัวกรรม” ก็ได้) เกิดขึ้น ๗ ขณะ

เมื่อ ชวนจิตดวงที่ ๗ ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ตทารัมมณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ต่อจากชวนะ (เหตุที่ตทารัมมณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะนั้น เพราะการดับลงของกระแสอารมณ์นั้นยังมีกำลังมาก)

ดังนั้น กระบวนการเกิดปัญญาทางทวารต่าง ๆ มีจักขุทวาร เป็นต้น เมื่อมีรูปารมณ์มากระทบจักขุประสาทและส่งต่อให้จักขุวิญญาณเกิดขึ้นทำหน้าที่ในการเห็น การเห็นนั้นมีทั้งดีและไม่ดี กรณีที่เห็นไม่ดีก็พิจารณาอย่างแยบคายให้เป็นที่ดีได้ทำให้ปัญญาเกิด เช่น การเห็นสุนัขเฝ้าจัดเป็นอารมณ์ที่ไม่ดีสำหรับบุคคลทั่วไป แต่สำหรับผู้เจริญกรรมฐานกลับเป็นอารมณ์ที่ดี โดยพิจารณาว่า ตัวเราและสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้เวลาตายแล้วก็มิสภาพ เช่น สุนัขเฝ้าเหมือนกัน เป็นเหตุให้ปัญญาเกิด^{๕๕}

(๒) มโนทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เป็นวิถีจิตของอารมณ์ทางใจ คือปัจจุบันของกระแสนาม มโนทวารวิถีนี้มีความละเอียดสุขุมลุ่มลึก จะกล่าวถึงพอสังเขป ดังนี้

ปัญจทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิเท่านั้น ส่วนมโนทวารวิถี เป็นวิถีจิตในกามภูมิ และในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก คือ อัปปนามโนทวารวิถี หรือฉานวิถี (จำแนกออกเป็นโลกียอัปปนาวิถี และโลกุตตรอัปปนาวิถี)

ปัญจทวารวิถีเกิดขึ้นเมื่อมีอารมณ์ ๕ มาปรากฏทางทวาร ๕ คือ รูปารมณ์กระทบกับจักขุประสาท สัทธารมณ์กระทบกับโสทประสาท คันธารมณ์กระทบกับฆานประสาท รสารมณ์กระทบกับชีวหาประสาท และโณภูฏัพพารมณ์กระทบกับกายประสาท อารมณ์ทั้ง ๕ ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์ เกิดเป็นจิตที่เข้าอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้ หรือจิตขึ้นสู่วิถี ที่เรียกว่า วิถีจิต

^{๕๕} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธ์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗.

มโนทวารวิถี หมายถึง กระแสทำงานภายในจิต สืบต่อมาจากกระบวนการทางปัญญาทวารวิถีอีกทีหนึ่ง ทำให้จิตมีกระบวนการแห่งความนึกคิดพิจารณา ทำให้เกิดจินตภาพ และมโนภาพต่างๆ ขึ้นมา โดยมีการทำหน้าที่รับรู้ เสพ เสวยผลแห่งอารมณ์นั้นๆ

ในช่วงภวังคจิตและช่วงวิถิจิต จิตย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ โดยมีชื่อเรียกต่างๆ ตามหน้าที่ต่อๆ กันไปดังนี้^{๑๖}

๑) ช่วงภวังคจิต มี ๓ ขณะ ได้แก่ ๑. อตีตภวังค์ คือ ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน ๒. ภวังคจลนะ คือ ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่มากระทบ ๓. ภวังคบุ้งเฉตะ คือ ภวังค์ตัดขาดจากอารมณ์เก่าหรือตัดกระแสของภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

๒) ช่วงวิถิจิต มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. อาวัชชนะ คือ การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวาร ๕ เรียกว่า ปัญญาทวารวัชชนะ หรือเรียกตามทวาร เช่น ขณะที่เกิดทางจักขุทวารเป็นจักขุทวารวัชชนะ เป็นต้น ๒. ปัญญาวิญญาณ คือ การรู้อารมณ์ในอารมณ์ทั้ง ๕ ถ้ารูปมากระทบก็ได้อารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้อารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาณ เป็นต้น ๓. สัมผัสวิญญาณ คือ การรับอารมณ์จากปัญญาวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะเท่านั้น ๔. สันตிரณะ คือ การพิจารณาไตร่ตรองอารมณ์ที่รับมา ๕. ไวยาฐัพพะนะ คือ การกำหนดอารมณ์ หรือการตัดสินใจอารมณ์ ๖.-๑๒. ชวนะ คือ การแล่นไปในอารมณ์ที่ ไวยาฐัพพะนะกำหนดไว้แล้ว ด้วยความเร็วเหมือนอสณิบาตติดต่อกัน ๗ ขณะจิต ๑๓.-๑๔. ตทาลัมพะนะ คือ การหน่วงอยู่กับอารมณ์หรือเก็บอารมณ์ต่อจากชวนะติดต่อกัน ๒ ขณะจิต^{๑๗} แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือ เป็นอันจบกระบวนการของวิถิจิต ๑ วิถี อารมณ์ก็ดับไป แล้วจิตก็ตกไปในภวังค์ เมื่อนับตลอดทั้งสองช่วง คือ ตั้งแต่ อตีตภวังค์จุดเริ่มมาจนจบวิถิจิต รวมทั้งหมดเป็น ๑๗ ขณะจิต^{๑๘} ๆ

สำหรับผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้าและข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่างเช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังนั้นก็แล้ว จิตที่กำหนดหลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้ผู้ปฏิบัติคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้วอารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้ภวังคจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถิจิตทั้งหลายด้วย

ในช่วงเวลาเช่นนั้น การเข้าไปสู่สภาวะความขาดช่วงของวิถิจิตทั้งหลาย เรียกว่า เป็นการรู้ภวังคมโนทวาร แต่สำหรับการรู้อาวัชชนะมโนทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของมโนทวาร การรู้ว่าอาวัชชนะนั้น มีหน้าที่ทำกิจ คือ การพิจารณา เรียกว่า เป็นการรู้ระส ระจ การเอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูฐาน รู้ว่าเนื่องจากภวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัฏฐานของอาวัชชนะมโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวาร เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตถุรูปหรือรูปหัวใจ หมายความว่า เมื่อรู้รูปหัวใจ โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหัวใจนั้นเป็นนิสสยะ

^{๑๖} ประมวลจาก พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๖๔-๗๖๘., พระอนุรุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๘๖-๓๘๖.

^{๑๗} พระอนุรุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๘.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๘., วิญญูตรูปมี ๒ คือ กายวิญญูติ และวจวิญญูติ, ลักษณะรูปมี ๔ คือ อุพจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา.

กล่าว คือ ที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรง เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดที่การรู้เช่นจัดเป็นการรู้ลักษณะของอวิชขนมโนทวาร

ในมโนทวารวิธินั้น จิตสามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้หมด ไม่จำกัดว่าจะเป็นปัจจุบัน อดีต หรืออนาคต แม้แต่ในกาลวิมุตตารมณ (คือพระนิพพานและบัญญัติ) ในมโนทวารวิธีก็นับได้ มโนทวารวิธินี้ มีอารมณ์ได้ ๖ คือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โภกฐัพพารมณ และอัมมารมณ (อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) ทั้งที่เป็นปรมาตมและบัญญัติ อัมมารมณ จึงไม่จำกัดว่าจะเป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต หรือ กาลวิมุต ก็เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิธิตั้งสิ้น

คัมภีร์ปรมาตมที่ปณีฎีกา แสดงไว้ว่า มโนทวารวิธินี้ มี ๓ อย่าง^{๕๙} ดังนี้

๑) มโนทวารวิธินี้ คือ มโนทวารวิธินี้ที่ปรากฏพร้อมกับปัญญาทวารวิธินี้ ดังความว่า “อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ ...การที่รูปารมณปัจจุบันเป็นต้นกระทบในจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏในมโนทวารด้วยการยังภวังคจิตให้ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง”^{๕๐}

๒) มโนทวารวิธินี้ที่ติดตามปัญญาทวารวิธินี้ คือ เมื่อทวาร ๕ ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้นวิธิจิตที่ดำเนินไปในทวาร ๕ ดับไปแล้ว อารมณ์ ๕ ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ กระแสภวังคที่เป็นทวารของกระแสวิธิจิตเหล่านั้น ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัญญาทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิธิจิตที่ติดตาม

๓) มโนทวารวิธินี้ที่สำเร็จเฉพาะ คือ เมื่อภวังคจิตที่มีอารมณ์ ๖ มาปรากฏโดยประการนั้นๆ ปราศจากการติดตามโดยกระทบในทวาร ๕ ได้แก่ อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุต่างๆ ดังต่อไปนี้ อารมณ์ที่เคยพบ คืออารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับมาก่อน, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ, อารมณ์ที่เคยสดับ คืออารมณ์ ๖ ที่เคยสดับจากคนอื่นแล้วรับเอามา, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสดับ, ความเชื่อ คือความเชื่อต่อบุคคลอื่น, ความพอใจ คือความเห็นของตน, ความดำริอาการ คือความดำริโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยคำมูลของอรรถ คำมูลของพยัญชนะ และคำมูลของเหตุ, ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้, แรงกรรมต่างๆ, อำนาจของฤทธิ์ต่างๆ, อำนาจของธาตุแปรปรวน, อำนาจของการที่เทวดานำมาแสดง, อำนาจของการตามรู้ (อริยสัจด้วยโลกียญาณ), และอำนาจของการรู้แจ้ง (ด้วยโลกุตตรญาณ) เป็นต้น

การดำเนินไปของอารมณ์ทางมโนทวารวิธินี้ ๔ วาระเช่นเดียวกันกับปัญญาทวารวิธินี้ คือ ตทารัมมณวาระ ขวนวาระ โภกฐัพพณวาระ และอัมมะวาระ ตามลำดับอารมณ์ที่ปรากฏชัด ดังนี้ ๑) อติวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัด มีวิธิจิตที่บริบูรณ์ ๑๒ ขณะจิต ๒) วิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก เมื่อวิธิจิตมาถึงขณะ ๗ ขณะจิต ก็ตกภวังคไปเลย ๓) อวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดน้อย มีเพียงอวิชชนะ จากนั้นก็ตกภวังคไป และ ๔) อติอวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด มีเพียงภวังคขณะ ไม่มี การเกิดขึ้นของวิธิจิต^{๕๑}

ดังนั้น สันตติปัจจุบันของนามที่นับเนื่องด้วยชวนวาระ ๒-๓ วิธิจิต จึงยอมเป็นไปใน ๒ วาระ คือ ตทารัมมณวาระ และชวนวาระ ซึ่งอารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัดและชัดมาก การที่จิตรับอติวิภูตารมณและวิภูตารมณได้ดี เพราะจิตจะรื่นรมย์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดเท่านั้น^{๕๒}

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตมที่ปณี, หน้า ๓๙๖.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕-๓๘๖.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตมที่ปณี, หน้า ๓๙๙.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๘.

ความสัมพันธ์ระหว่างมโนทวารวิถีกับปัญจทวารวิถีที่สำคัญคือ ปัญจทวารวิถีจะสำเร็จกิจการรับรู้ของทวาร ๕ ได้ต้องอาศัยมโนทวารวิถี ดังคัมภีร์ปรหมัตถทีปนีฎีกาอธิบายโดยยกตัวอย่างจักขุทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณฺ์ และอติวิภูตารมณฺ์ในมโนทวารวิถี ดังนี้

เมื่อจักขุทวารวิถี [ที่ ๑] ดำเนินไปก่อนวิถีจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถี [ที่ ๒] ที่ติดตามจักขุทวารวิถีจึงดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๓] ที่รับเอากลุ่มก้อนของสณฺฐานย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๔] ที่กำหนดหมายสีย่อมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมกำหนดหมายสียได้โดยนัยว่า เราเห็นสีเขียว เป็นต้น ต่อแต่นั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๕] รับเอารูปร่างย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๖] ที่กำหนดหมายรูปร่างย่อมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลก็กำหนดหมายสณฺฐานได้ หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๗] ที่รับเอาชื่อย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๘] ที่กำหนดหมายชื่อย่อมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ ย่อมกำหนดหมายชื่อได้ ครั้นวิถีจิตที่กำหนดหมายอารมณ์นั้นๆ ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็นอารมณ์นั้นๆ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อมโนทวารวิถีที่ ๓ รับเอารูปธรรมโดยความเป็นกลุ่มก้อนของสณฺฐาน ที่ถูกวิถีจิต ๒ วิถีแรกรับเอาหลายครั้งแล้ว ย่อมเป็นเหมือนจับคุดินไฟหมุนเป็นวงกลม จึงชื่อว่า วิถีจิตที่รับเอากลุ่มก้อนของสณฺฐาน เพราะไม่มีการรับเอาสี่ที่ประจักษ์โดยปราศจากการรับเอากลุ่มก้อน^{๕๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายกระบวนการวิถีจิตข้างต้นในเชิงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่า มโนทวารวิถีที่เกิดจากภวังคจิตหลังจากที่ปัญจทวารวิถี [ที่ ๑] ดับลงแล้ว ในขณะที่เกิดมโนทวารวิถี [ที่ ๒] ดังกล่าว จิตเพียงแต่รับรู้รูปารมณฺ์ในระดับปรหมัตถ์เท่านั้น โดยมีได้คำนึงถึงสมมติบัญญัติที่เกี่ยวกับอารมณ์นั้นว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี เป็นต้น ดังนั้น ในขณะที่เห็น ผู้ปฏิบัติ-ธรรมไม่ได้คิดว่าอารมณ์ที่เห็นเป็นอะไร เพียงสักแต่เห็นสภาวะปรหมัตถ์เท่านั้น จึงควรกำหนดรู้อารมณ์ที่เห็นทันที เพราะเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะต้องใส่ใจกับอารมณ์ที่ปรากฏต่อหน้าให้ทันปัจจุบันขณะ หลังจากที่มโนทวารวิถีดังกล่าวผ่านพ้นไปแล้ว และผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งสติกำหนดให้ตี จะเกิดมโน-ทวารวิถี [ที่ ๓] ตามมาเพื่อพิจารณาารมณฺ์นั้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นจึงเกิดวิถีจิต [ที่ ๔] ที่เริ่มรับรู้รูปร่างสณฺฐานที่เป็นสมมติบัญญัติ มโนทวารวิถีนี้จะเปิดโอกาสให้ขณะที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นได้ และ มโนทวารวิถี [ที่ ๕] ต่อมาก็จะพุ่งความสนใจไปที่นามบัญญัติของรูปารมณฺ์นั้นๆ เช่น เป็นบุรุษ เป็นสตรี ซึ่งจะยิ่งเปิดโอกาสให้ขณะเสพอารมณฺ์ที่เป็นอกุศลมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้ให้เท่าทันปัจจุบันในมโนทวารวิถีแรก [วิถีที่ ๒ ในที่นี้] หรือวิถีต่อมา ไม่ควรให้ผ่านพ้นไปจนถึงวิถีจิตที่ ๔ และ ๕^{๕๔}

กระบวนการของมโนทวารวิถีข้างต้น แสดงถึงวาระที่ติดตามปัญจทวารวิถีโดยทั่วไป มี ๔ อย่าง คือ อดีตคณวาระ (วาระรับเอาอดีตอารมณ์) ในที่นี้ก็คือการเห็นรูป, สมุทหายวาระ (วาระรับเอากลุ่มก้อน) เป็นการพิจารณาารมณฺ์, วัตถุประสงค์คณวาระ (วาระรับเอารูปร่าง) เป็นการรับรู้รูปร่างสณฺฐานหรือความหมายที่เป็นสมมติบัญญัติ, และนามคณวาระ (วาระรับเอาชื่อ) เป็นการรู้ชื่อที่เป็นนามบัญญัติ^{๕๕}

นอกจากนี้แล้ว การกำหนดรู้อย่างเท่าทันสันตติปัจจุบัน ย่อมทำให้รู้เห็นความเกิดดับได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและขณบัญญัติ ดังพระภิกษุทันตเส อาสภมหาเถระ อธิบายว่า ขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ วิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรู้ปรามณฺ์ คือการเห็นนั้นก็มี การเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทน

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๐.

^{๕๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูตารมณฺ์, หน้า ๑๐๘.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๙.

ติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ซึ่งผู้ที่ไม่ได้กำหนดรู้รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า อาจเข้าใจผิดไปว่ารูปารมณเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่ตลอดเป็นปกติ เนื่องด้วยสันตติชนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ จึงควรกำหนดรู้เห็นวิถีจิตที่เกิดก่อนและวิถีจิตที่เกิดทีหลังในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เจ็บ ปวด ตีใจ เสียใจ นึกคิดต่างๆ เป็นต้น ขาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การรู้เห็นในวิถีจิตและอารมณขาดเป็นตอนๆ ดังนี้เรียกว่า สันตติบัญญัติขาด ขณบัญญัติแตก^{๕๖}

กระบวนวิถีจิตข้างต้น แสดงให้เห็นว่าการกำหนดรู้อารมณหรือสภาวะธรรมอย่างเท่าทันปัจจุบัน มีความสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนากาวานา โดยต้องกำหนดรู้ให้เท่าทันสันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันของกระแสรูปที่นับเนื่องด้วยปัญจทวารวิถี ๑-๒ วิถีจิต และปัจจุบันของกระแสนามที่นับเนื่องด้วยมโนทวารวิถีที่ดำเนินถึงที่สุดของขวนจิต ๒-๓ วิถีจิต

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่าในขณะที่เจริญวิปัสสนากาวานานั้น “ผู้ปฏิบัติไม่สามารถนำเอาจิตตูปบาทแต่ละดวงมากำหนดรู้หรือพิจารณาแยกเป็นดวงๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี”^{๕๗} เช่น เมื่อจิตรับอารมณใหม่ที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร และจิตขึ้นสู่วิถีหรือจักขุ-ทวารวิถี การกำหนดรู้รูปารมณนี้ เป็นการกำหนดรู้ทั้งวิถีจิตที่กำลังเกิดขึ้น มิใช่กำหนดรู้จิตแต่ละดวงที่กำลังดำเนินอยู่ “โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว”^{๕๘}

ข. การกำหนดรู้อารมณทางทวาร ๖

การกำหนดรู้อารมณด้วยบริกรรมกาวานา ในการเจริญสมถกาวานากับการเจริญวิปัสสนากาวานามีลักษณะที่แตกต่างกัน คือ บริกรรมกาวานาในการเจริญสมถะ คือการกำหนดใจเพ่งอารมณ นึกกาวานาในใจ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งจิตถูกดึงมาเกาะติดกับนิมิต แต่การบริกรรมกาวานาในการเจริญวิปัสสนาไม่ใช่การท่องบ่น หรือสาธยายเหมือนสมถะ แต่เป็นการเอาจิต (โน้มจิต, น้อมจิต) เข้าไปรับรู้อารมณความรู้สึกรู้สึกต่างๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ ฝ้าดูอารมณอันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้น ตามความเป็นจริง โดยปราศจากอคติ หรือการคิดนึกปรุงแต่งเพิ่มเติมสิ่งใดๆ ลงไปในทุกๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้ด้วยสติ ที่ประกอบพร้อมอยู่ด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะ สมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่อง

การบริกรรมกาวานามีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวานาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อย่างยิ่ง จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ^{๕๙} คือ คำบัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏ สือให้รู้สภาวะธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

๑) การกำหนดรู้อารมณ ในขณะที่เห็น

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนากาวานาเข้าถึงสภาวะธรรมใด ย่อมพิจารณา กำหนดรู้สภาวะธรรมนั้น และรูปอันเป็นที่อาศัยของสภาวะธรรมนั้น พร้อมทั้งรูปที่เกิดเพราะสภาวะธรรมนั้น คือ กำหนดรู้จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตกระทบสัมผัส จิตคิด ซึ่งเพ็งจะเกิดขึ้นแล้วดับไปในตอนนั้น พร้อมทั้งรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตทั้งหลายเหล่านั้น และรูปที่เกิดเพราะจิตเหล่านั้น รวมถึงรูปที่เป็นอารมณของจิตเหล่านั้นด้วย ซึ่งข้อนี้ได้เปรียบเทียบไว้แล้วในบทที่ผ่านมา

^{๕๖} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๗.

^{๕๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**, หน้า ๒๑๓.

^{๕๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจนสมุทบาท เหตุผลแห่งวิภูษังการ**, หน้า ๑๑๔.

^{๕๙} บัญญัติเรียกชื่อสภาวะธรรมที่มีอยู่จริง ดูใน ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๑๐๘.

คำว่า “จิตเห็น” หมายถึง จักขุทวารวิถีทั้งวิถี ซึ่งเริ่มต้นที่อ่าวชชนะสิ้นสุดที่ ตทาลัมพะณะ^{๖๐} ทั้งนี้เพราะว่าในการเจริญวิปัสสนานั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาไม่สามารถนำเอาจิตตูปาทแต่ละดวงมา กำหนดหรือพิจารณาแยกเป็นดวง ๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี^{๖๑} ตามที่ได้นำเสนอเทียบเคียง กับหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาไปแล้วในบทที่ ๒ นั้น

การกำหนดรู้สภาวธรรม ๕ ประการ คือ จักขุปสาท รูปายตนะ จักขุวิญญูณ ผัสสะ และเวทนา โดยมีลักษณะของการกำหนดรู้ดังนี้ คือ หากจักขุรูป (จักขุปสาท) ที่มีความใสหมดจดนั้น ปรากฏเด่นชัด ขึ้นมาผู้ปฏิบัติก็จะสามารถเห็นจักขุรูปที่มีความผ่องใส ซึ่งเรียกว่า “จักขุปสาท” เป็นอารมณ์แล้วในกรณี เดียวกัน หากสภาวธรรมฝ่ายที่เป็นรูปารมณ์ปรากฏชัดกว่า ก็เรียกว่าเป็นการรู้รูป (สีสังวรณะ) ซึ่งเรียกว่า “รูปายตนะ” นั้นเป็นอารมณ์หลัก โดยทำนองเดียวกันหากจิตที่รู้ปรากฏเกิดขึ้นชัดกว่าทั้งสอง (จักขุปสาท และรูปายตนะ) ก็เรียกว่าเป็นการรู้ตัวจิตซึ่งเป็นตัวเห็น ซึ่งเรียกว่า “จักขุวิญญูณ”^{๖๒} นั้น เป็นอารมณ์หลัก หากการกระทบสัมผัสระหว่างรูปสีสังกับการเห็นปรากฏชัดกว่า ก็เรียกว่า เป็นการกำหนดรู้การเห็นการ กระทบสัมผัส ซึ่งเรียกว่า “จักขุสัมผัสสะ” นั้น เป็นอารมณ์หลัก

การกำหนดนั้น ควรที่จะกำหนดโดยให้ศัพท์และความหมายมีความสอดคล้องกัน เช่นหากจักขุ ปสาทปรากฏชัด ผู้ปฏิบัติก็ควรกำหนดด้วยภาษาของตนให้สอดคล้องกับความหมายของคำบาลี ดังนี้ว่า “ใส หนอ ๆ” หรือหากรูปสีสังปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “เห็นหนอ ๆ” หรือหากจักขุวิญญูณปรากฏชัด ก็ควร กำหนดว่า “รู้หนอ” หรือหากผัสสะปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “ประจวบหนอ” หรือถ้าเวทนาปรากฏชัด ก็ กำหนดว่า “รู้สึกหนอ”^{๖๓} แม้ควรกำหนดให้สอดคล้องกันก็ตาม แต่ว่าหากมีแต่จุดจ้องกำหนดอยู่อย่างนั้น ในแต่ละครั้งที่มีการเห็นเกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดการพิจารณาใคร่ครวญเกี่ยวกับการเห็นนั้นโดยทำนองที่ว่า “ธรรมใดหนอ จะปรากฏชัดกว่าเราจะกำหนดธรรมนั้นอย่างไรหนอ” ซึ่งการทำเช่นนี้จะก่อให้เกิดช่องว่าง ระหว่างการกำหนดหน้ากับการกำหนดหลังได้ ซ้ำยังไม่สามารถกำหนดให้เป็นปัจจุบันได้และไม่สามารถ กำหนดจิตทั้งหลายที่ทำหน้าที่พิจารณาได้ จึงทำให้สติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้าช้า ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควร กำหนดโดยมีแต่เน้นให้ศัพท์และความหมายมีความสอดคล้องกัน แต่ควรทำการกำหนดรู้โดยลักษณะพื้น ๆ เช่น ในขณะที่เห็น ก็ควรพิจารณาว่า “เห็นหนอ” เท่านั้น ซึ่งการกำหนดเช่นนี้ จะทำให้ผู้ปฏิบัติหมดปัญหา ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว และก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติผู้นั้นสามารถเห็น และรู้สภาวธรรมใดสภาวธรรมหนึ่งทีปรากฏ ชัดในขณะที่เห็นได้อย่างชัดเจน^{๖๔}

อนึ่ง ในช่วงที่วิปัสสนาญาณทั้งหลายมีอุทยัพพญาณเป็นต้นเกิดขึ้นนั้น เนื่องจากรูปนาม ปรากฏรวดเร็วมากจึงทำให้ไม่สามารถที่จะกำหนดโดยออกชื่อได้ทัน จึงเพียงแต่กำหนดรู้สภาวการเกิดดับ ได้เท่านั้น เพราะฉะนั้นผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรนั่งนึกตรึกเอาว่า เราจะต้องกำหนดธรรมใด สภาวะใดแต่จะต้อง สำเนียงกว่า ทุก ๆ ครั้งที่การเห็น ก็ให้กำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ ๆ” ผู้ที่กำหนดเช่นนี้ได้อย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งสภาวธรรมปรากฏชัดนั้น ในเบื้องต้นของการปฏิบัตินั้น สภาวธรรมที่จะปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติก็จะ ปรากฏโดยลักษณะ รสชาติ ปรากฏชัด และปทัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ผู้ปฏิบัติก็รู้ตามทันสภาวธรรม

^{๖๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑**, หน้า ๑๗๕.

^{๖๑} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๓.

^{๖๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙-๑๑.

^{๖๓} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๔.

^{๖๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, **พระไตรปิฎกนิสสยะฯ**, หน้า ๔๓ (บทนำ).

ที่ปรากฏนั้น ผู้ไม่มีภูมิความรู้ในปริยัติก็สามารถรู้ถึงสภาวะลักษณะของรูปนามได้ เพราะสามารถกำหนดรู้รูปนามที่เป็นปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันด้วยสติปัญญาได้อย่างทันทั่วทั้งที่^{๖๕} ดังข้อความอธิบายว่า

ตํ ตํ สภาโว ลกฺขณํ กิจฺจสมปตฺติโย รโสะ
 คยฺหาคาโร ผลํ วาปี ปจฺจุปฺปฺภานสสยฺยตฺ.
 อาสนนฺการณํ ยํ ตํ ปทฺฐจฺจานนฺติ ตํ มตฺ
 ธมฺมานํ ววตฺถานาย อลํ เอเต วิพฺพฺพิโน.^{๖๖}

“ลักษณะ หรือสภาวะที่เป็นธรรมชาติของรูปนาม หมายถึง ตัวตนที่เรียกว่า ทัฬพะของรูปนามนั่นเอง เรียกว่าสภาวะลักษณะของรูปนาม คือ สภาพนั้น ๆ อุปมาเหมือนความร้อนของไฟ”^{๖๗}

รสะหรือรส หมายถึง หน้าที่ อุปมาเหมือนการที่ไฟทำให้สุก หรือกิจซึ่งเป็นพลังความสามารถของรูปนาม หรือความบริบูรณ์ อุปมาเหมือนแสงสว่างของไฟ

ปัจจุปฺปฺภาน เป็นลักษณะ หรืออาการที่ปรากฏของรูปนามทั้งหลายในชายแห่งญาณของผู้ปฏิบัติที่กำหนดอยู่นั้น อุปมาเหมือนควันไฟ

ปทฺฐจฺจาน หมายถึง เหตุสำคัญ เหตุใกล้ที่สุดของรูปนามเหล่านั้น อุปมาเหมือนคนก่อไฟธรรมเหล่านั้น ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้”^{๖๘}

ดังนั้น รูปนามจริง ๆ เหล่านี้จึงจะปรากฏโดยธรรมชาติตามความเป็นจริงโดยลักษณะ รสะปัจจุปฺปฺภาน และปทฺฐจฺจานอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ก็สามารถรู้รูปนามที่แท้จริงนั้นๆ ตามความเป็นจริงได้ ซึ่งการรู้นั้นจะรู้เฉพาะรู้เฉพาะลักษณะ หรือรู้เฉพาะรสะ หรือไม่ก็รู้เฉพาะปัจจุปฺปฺภาน หรือไม่ก็รู้เฉพาะปทฺฐจฺจาน อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ แต่ถ้าเกิดว่ารูปนามไปปรากฏโดยลักษณะอย่างอื่น คือ ผู้ปฏิบัติไม่สามารถมองเห็นโดยลักษณะ รสะ ปัจจุปฺปฺภาน หรือปทฺฐจฺจาน หรือไม่ก็ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นไม่ปรากฏ ผู้ปฏิบัติก็ไม่สามารถที่จะรู้ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นได้ ถ้าหากว่า รูปนามปรากฏออกมาในญาณของผู้ปฏิบัติโดยลักษณะที่ไม่ใช่ลักษณะ รสะ ปัจจุปฺปฺภาน หรือปทฺฐจฺจาน อย่างใดอย่างหนึ่งไซ้ ธรรมที่ปรากฏออกมาโดยไม่ใช่ลักษณะ รสะ เป็นต้นนั้น หรือธรรมที่รู้ในลักษณะอย่างอื่นจากนั้น ไม่ใช่รูปนามที่แท้จริง แต่เป็นเพียงนามบัญญัติ อากาโรบัญญัติ สังขยาบัญญัติ สันฐานบัญญัติ เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น^{๖๙}

ในขณะที่รูปนามเกิดขึ้นนั้น ผู้ที่เห็นรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นอยู่โดยประจักษ์มิใช่เป็นผู้ที่รู้แบบเดาโดยทั้ง ๆ ที่รูปนามที่ควรรู้ไม่มีอยู่ และก็ไม่ใช่เป็นการรู้แบบนึกคิดตามที่ตนเคยได้ยิน ได้ฟัง หรือได้เรียนมาว่า “สภาพหรือลักษณะเช่นนี้คือรูป สภาพหรือลักษณะเช่นนี้ คือ นาม แต่ความเป็นจริงแล้วผู้ปฏิบัติที่เห็นรูปนามในปัจจุบันนั้นย่อมเห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในขณะนั้นจริง ตามที่เกิดขึ้นอย่างนั้นจริง ๆ หากแต่เป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่มีอยู่จริง และเกิดขึ้นจริงในขณะนั้น ๆ นั่นเอง”

ฉันใดก็ฉันนั้น แม้ในเรื่องของการกำหนดกรรมฐาน ก็พึงทราบโดยทำนองนั้นเช่นกัน คือ ทุก ๆ ครั้งที่รูปนามเกิด หากผู้ปฏิบัติกำหนดได้แม้จะไม่มีความรู้เรื่องปริยัติ แต่ก็จะสามารถรู้สภาวะลักษณะ รสะ

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓ (บทนำ).

^{๖๖} ปรมตลที่ปณี, หน้า ๑๙., อ้างใน พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๑๖.

^{๖๗} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๗.

^{๖๘} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, , หน้า ๓๑๖.

^{๖๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๑๕.

ปัจจุภูฏฐาน และปทัฏฐานของรูปนาม ที่ปรากฏเกิดขึ้นอยู่ ณ นั้นได้ตามความเป็นจริง ทุก ๆ ครั้งทีรูปนามเกิดหรือทุก ๆ ขณะทีรูปนามเกิด หากไม่มีการกำหนดอย่างจริงจัง เป็นแต่เพียงการนึกตรึกเอาเองก็จะเป็นการรู้สภาวะที่แท้จริงของรูปนามนั้นได้ เมื่อปฏิบัติดูจะเห็นว่า หากเราเพ่งพินิจอย่างจดจ่อเราจะเห็นว่า ในขณะที่เราปฏิบัติอยู่นั้น ความอ่อนล้า ความเจ็บปวด ความเมื่อยขบ เป็นต้น ทีเรียกว่า ทุกขเวทนา ซึ่งปรากฏเกิดขึ้นอยู่ในร่างกายอยู่ตลอดนั้น ก็จะปรากฏในญาณของผู้ปฏิบัติ ให้ผู้ปฏิบัตินั้นลองกำหนดตามอาการนั้นว่า ถ้าเมื่อยก็เมื่อยหนอ เหนื่อยก็เหนื่อยหนอ ปวดก็ปวดหนอ การเสวยความสัมผัสที่ไม่ดีก็จะปรากฏ คือ ลักษณะ หรือสภาวะของเวทนาทีกระทบในทางทีเป็นทุกข์ก็จะเป็นทุกข์ ผู้ปฏิบัติก็จะเห็นตามความเป็นจริงนั้น^{๗๐} ทีสามารถทำให้จิตเกิดความหดหู่ เศร้าหมอง และสามารถมองเห็นปัจจุภูฏฐาน กล่าวคืออาการทีปรากฏ คือ ความไม่เป็นที่สุขในร่างกาย อาการทีปวดเมื่อย ซึ่งเราเรียกว่า ปัจจุภูฏฐานของรูปนามนั้น นอกจากนี้ยังสามารถรู้ปทัฏฐาน คือ การประชุมกันระหว่างผัสสะทีไม่ดีกับจิตได้ด้วย^{๗๑}

สำหรับปทัฏฐาน ถือว่าเป็นธรรมทีนอกเหนือไปจากรูปนามทีกำลังกำหนดอยู่ ไม่ใช่ตัวรูปนาม เหมือนกับสภาวะ ลักษณะ รสชาติ แต่เป็นสภาวะธรรมอื่นทีมีความเกี่ยวข้องกับธรรมทีกำลังปรากฏอยู่เท่านั้น เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติแรกๆ ผู้ปฏิบัติจึงไม่จำเป็นต้องรู้รูปทัฏฐานดังกล่าวเพราะไม่จำเป็น ในคัมภีร์ฎีกา แห่งพระคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ ท่านจึงกล่าวถึงเฉพาะ ๓ อย่าง คือ ลักษณะ รสชาติ และปัจจุภูฏฐานเท่านั้น โดยไม่มีการระบุให้กำหนดโดยปทัฏฐาน อย่างไรก็ตาม เหตุใดก็ยังไม่ปรากฏชัดแก่ผู้ปฏิบัติในระยะเวลาทีเกิดวิปัสสนาญาณขั้นแรกทีเรียกว่า นามรูปปริเฉทญาณ คือ ปัญญาจำแนกรูปนามเพราะเหตุใดก็ยังไม่เป็นธรรมทีไม่ควรตามรู้ เนื่องจากไม่ใช่สภาวะธรรมทีประจักษ์ในปัจจุบัณขณะ^{๗๒} เช่น เรื่องของธาตุวัตถสถานกัมมัญฐาน ซึ่งผู้ปฏิบัติผู้นี้จำเป็นต้องกำหนดปฐวีธาตุ และจำเป็นต้องพยายามเพื่อทีจะรู้ปฐวีธาตุดังกล่าวนี้เท่านั้น ไม่จำเป็นต้องพยายามเพื่อกำหนดฐฐฐฐฐฐอื่น ๓ อย่างทีเหลือซึ่งเป็นปทัฏฐานของปฐวีธาตุนี้แต่อย่างใด^{๗๓}

แม้ในเรื่องของการกำหนดฐฐฐฐฐฐอื่นทีเหลือ ๓ ธาตุ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็มีวิธีการกำหนดรู้โดยนัยนี้เช่นกัน ในกรณีเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติทีมีความประสงค์จะเพ่งให้รู้ปฐวีธาตุ เป็นต้น เป็นอย่าง ๆ ไปนั้น หากมีแต่เอาใจใส่ปทัฏฐานธาตุ หรือธาตุทีเป็นปทัฏฐานของธาตุทีตนกำลังกำหนดอยู่นั้น ก็จะทำให้จิตเข้าไปเพ่งจดจ่ออยู่แต่ในธาตุอื่นทีตนไม่ได้กำหนดเท่านั้นนั่นเอง จิตก็จะไม่นำเอาธาตุทีตนประสงค์จะกำหนดรู้ เข้ามาสู่จิตใจ^{๗๔} เพราะฉะนั้น ในเรื่องของการกำหนดธาตุวัตถสถาน จึงไม่ควรเอาใจใส่ธาตุโดยความเป็นปทัฏฐาน

๑.๑) การกำหนดฐฐฐฐฐฐ การทีผู้ปฏิบัติรู้ว่ปสาทตาดีพอทีจะทำให้สีปรากฏกดี การรู้ว่ปสาทตาดีนี้ เรียกว่าเป็นการรู้ลักษณะของจักขุปสาทได้ตามความเป็นจริง คือ การรู้สภาวะลักษณะของรูปตาดีทีมีความใส ซึ่งเรียกว่า จักขุปสาท แม้ในเรื่องของปสาทอื่น ๆ เช่น โสตปสาท ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน การทีผู้ปฏิบัติรู้ว่ จักขุปสาทเป็นตัวนำจิตให้เข้าถึงรูปสีทีเรียกว่า วรรณะ กดี การทีรู้ว่ จักขุปสาท ก่อให้เกิดการเห็น กดี เรียกว่าเป็นการรู้รสของจักขุปสาทนั้น ตามความเป็นจริง จักขุปสาทมีหน้าทีดึงจิตเข้าไปสู่ รูปารมณหรือทีเรียกว่า สี จักขุปสาทนั้นทำหน้าที่ดึงจิตสู่รูปารมณ กล่าวคือ ก่อให้เกิดการเห็นรูปา

^{๗๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๑๗.

^{๗๑} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๘.

^{๗๒} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี เล่ม ๑, หน้า ๑๗๖.

^{๗๓} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๒๐.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔-๕/๑๒-๑๓.

รณนั้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้เกิดความเข้าใจง่ายจึงได้ใช้คำอธิบายที่หลากหลาย เช่น จักขุสพาทผู้ส่งจิตไปสู่รูปารมณ หรือผู้ทำให้เกิดการเห็น ดังนี้ เป็นต้น การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า นี่เป็นที่ตั้งแห่งการเห็นก็ดี รู้ว่าการเห็นเกิดขึ้นจากสิ่งนี้หรือเริ่มต้นจากสิ่งนี้ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้ปัจจุบันฐานของจักขุสพาทนั้น ตามความเป็นจริง ก็การรู้ถึงสาเหตุคือรู้ว่าเนื้อปสาทตาซึ่งเรียกว่า “รูปหยาบที่ปรากฏเกิดด้วยอำนาจของกรรม” หรือที่เรียกว่า กัมมชฎรูป นั้น ว่า จักขุสพาทนี้เกิดขึ้นเพราะมีรูปตาเนื้อนี้เป็นเหตุ ดังนี้ เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุบันฐานของจักขุสพาทนั้นตามความเป็นจริง^{๗๕}

๑.๒) การกำหนดรู้รูปายตนะ การที่ผู้ปฏิบัติรู้รูปที่เป็นสีสนได้ตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่านี่คือ รูปสีสนปรากฏในจักขุสพาท เรียกว่า เป็นการรู้ลักษณะของรูปายตนะตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือ สิ่งที่ปรากฏให้เห็นได้ เรียกว่า เป็นการรู้ระสของรูปายตนะนั้นตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือ วิสัยหรือที่โคจรของการเห็นก็ดี รู้ถึงการเกิดขึ้นของการเห็นว่ามีมาจากสิ่งนี้ก็ดี เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุบันฐานของรูปายตนะ ตามความเป็นจริง รู้ว่าจักขุสพาทเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปที่เป็นฐาน กล่าวคือ ภูตรูป เรียกว่า เป็นการรู้พื้นฐานของรูปายตนะตามความเป็นจริง ดังนั้นพึงทราบว่าเป็นการรู้สภาวะธรรมที่เรียกว่า ลักษณะาทิจตุกกะ (สภาวะที่ควรรู้ ๔ ประการมีลักษณะเป็นต้น) อย่างใดอย่างหนึ่งของรูปายตนะ

๑.๓) กำหนดรู้จักขุวิญญาณ^{๗๖} ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาผู้รู้ซึ่งถึงสภาพการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยนี้ คือ

๑. ย่อมรู้ลักษณะของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า เป็นการรู้ที่มาจากภายในจักขุ เป็นการรู้รูปารมณ
๒. ย่อมรู้ระส หรือกิจของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า เป็นเพียงการรับเอารูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ หรือเป็นเพียงแคสภาพการเห็นเท่านั้น
๓. ย่อมรู้ปัจจุบันฐานของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า จักขุวิญญาณนี้ย่อมมุ่งหน้าไปหาอารมณ์
๔. ย่อมรู้พื้นฐานของจักขุวิญญาณดังนี้ว่าจักขุวิญญาณนี้ย่อมเห็นรูปารมณเพราะมีมนสิการ “การเอาใจใส่ในอารมณ์” เป็นเหตุ หรือเพราะมีจักขุและรูปารมณอยู่ จักขุวิญญาณจึงสามารถเห็นได้ หรือเพราะกรรมตีกรรมชั่วให้ผล จักขุวิญญาณจึงเห็น

ผู้ที่เริ่มปฏิบัติและสามารถตามกำหนดรู้รูปารมณได้อย่างชัดเจนแล้วนามธรรมทั้งหลาย ก็จะปรากฏแก่ผู้ปฏิบัตินั้นโดยธรรมชาติ เช่น ปัญจทวาริกนามธรรม กล่าวคือ นามธรรมที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้นซึ่งรับเอารูปารมณดังกล่าวเป็นอารมณ์ย่อมปรากฏชัดแก่เขาโดยผัสสะบ้าง เวทนาบ้าง วิญญาณจิตบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง^{๗๗} เช่น เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้สภาวะแข็งหรืออ่อนของปฐวีธาตุแล้ว ในบางท่านอาจรู้ผัสสะ คือ การกระทบกับความแข็งหรืออ่อน บางท่านอาจรู้เวทนา คือ ความรู้สึกสุขหรือทุกข์ บางท่านอาจรู้วิญญาณจิตที่รู้ความแข็งหรืออ่อน

อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ปฏิบัติผู้ที่มีผัสสะปรากฏชัด เขาก็จะสามารถกำหนดรู้ผัสสะนั้นเท่านั้นได้ตามความเป็นจริงด้วยปัจจัยขญาณ ส่วนสภาวะธรรมอื่น ๆ เช่น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในฐานะเป็นสัมปยุตธรรมกับผัสสะนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติกำหนดไปด้วย อุปมาเหมือนมีเชือก ๕ เส้น ผูกติดกัน เชือกเส้นหนึ่งไหลขึ้นเหนือน้ำ อีก ๔ เส้นจมอยู่ในน้ำ เมื่อดึงเชือกที่อยู่เหนือน้ำมาเชือกเส้นอื่น

^{๗๕} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), *วิปัสสนาขุณี*, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๒๔.

^{๗๖} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, *พระไตรปิฎกนิสสยะฯ*, หน้า ๕๓ (บทนำ).

^{๗๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙-๑๐.

ส่วนในขณะที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีการกระทบสัมผัสกับวัตถุภายนอก (พหิตถวัตถุ) นั้น เรียกว่า พหิตถสัมผัส เช่น ในขณะที่สัมผัสกับวัตถุสิ่งของที่ไม่มีวิญญาณครอง เสื้อผ้าอาภรณ์ ที่นั่ง ที่นอน หมอน มุ้ง ผ้าห่ม ผ้าเช็ดตัว ฟัน ฝาผนัง เป็นต้น และในขณะที่กระทบสัมผัสกับวัตถุที่มีวิญญาณครอง เช่น สัตว์ใหญ่ สัตว์เล็ก มีเหลือบ ยุง เป็นต้น ก็ถ้าหากว่าการกระทบเหล่านั้นไม่ชัดเจน คือ ไม่พอที่จะทำให้เกิดความรู้สึก (เวทนา) ก็ให้ทำการกำหนดเพียงว่า “กระทบหนอ ๆ” เท่านั้นก็พอ แต่ถ้าเวทนาไม่ว่าจะเป็นสุขหรือทุกข์ ปรากฏอันเนื่องมาจากการกระทบดังกล่าว จึงค่อยทำการกำหนดไปตามสภาพของเวทนานั้น ๆ ซึ่งมีลักษณะหรือรูปแบบในการกำหนดของใครของมัน ตามลักษณะของคำที่เป็นตัชชาบัญญัติโดยอาศัยภาษาใดภาษาหนึ่ง ซึ่งผู้ปฏิบัติใช้อยู่ในชีวิตประจำวันเพื่อเป็นการช่วยให้สภาวะแห่งอารมณ์ และเวทนาปรากฏชัด โดยนัย ดังนี้

หากรู้สึกร้อน ให้กำหนดว่า “ร้อนหนอ ๆ”

หากรู้สึกเย็น ให้กำหนดว่า “เย็นหนอ ๆ”

หากรู้สึกอุ่น ให้กำหนดว่า “อุ่นหนอ ๆ”

หากรู้สึกหนาว ให้กำหนดว่า “หนาวหนอ ๆ”

หากรู้สึกอับอ้าว ให้กำหนดว่า “อับอ้าวหนอ ๆ”

หากรู้สึกเหนื่อย ให้กำหนดว่า “เหนื่อยหนอ ๆ”

หากรู้สึกเจ็บ ให้กำหนดว่า “เจ็บหนอ ๆ”

หากรู้สึกชา ให้กำหนดว่า “ชาหนอ ๆ”

หากรู้สึกปวด ให้กำหนดว่า “ปวดหนอ ๆ”

หากรู้สึกเสียด ให้กำหนดว่า “เสียดหนอ ๆ”

หากรู้สึกคัน ให้กำหนดว่า “คันหนอ ๆ”

หากรู้สึกเมื่อย ให้กำหนดว่า “เมื่อยหนอ ๆ”

หากรู้สึกมีน ให้กำหนดว่า “มีนหนอ ๆ”

เมื่อได้กระทบสัมผัสกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วรู้สึกสบายผ่อนคลาย ก็ให้กำหนดว่า “สบายหนอ ๆ”

เมื่อได้กำหนดทุกกิริยาอาการสัมผัส ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว สภาวะลักษณะของธรรม ๕ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะปรากฏโดยตัวของมันเอง ผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นสภาวะ เป็นต้นเหล่านั้น ได้ ตามที่สภาวะนั้นปรากฏเกิดขึ้นจริง ๆ การปรากฏเกิดขึ้นแห่งสภาวะธรรม และการรู้สภาวะของธรรม เหล่านั้น เป็นขั้นของญาณปริยญา ส่วนขั้นของตริณปริยญา และปหานปริยญานั้นพึงทราบว่าเป็นการปรากฏ และการรู้ซึ่งถึงการเกิดดับ และไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ของสภาวะธรรมนั้น ๆ^{๙๔}

๕.๑) การกำหนดรู้กายปสาท

กายปสาท คือ รูปร่างใส ผู้ปฏิบัติอาจรู้สภาวะลักษณะตามความเป็นจริงของกายปสาทนี้ ดังนี้ว่า “กายปสาทนี้มีเลือดลมตีเพียงพอดต่อการกระทบสัมผัส”

หรือไม่ก็อาจรู้ระสวะของกายปสาทว่า “เป็นตัวนำไปสู่การกระทบ”

หรือไม่ก็อาจรู้ปัจจุภูมิตฐานของกายปสาทว่า “เป็นจุดที่ปรากฏการกระทบสัมผัส” หรืออาจรู้ปฏิมูลฐานของกายปสาทว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบซึ่งเรียกว่ากัมมชฎรูป จึงทำให้มีกายปสาทนี้ได้”^{๙๕}

^{๙๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๑ (บทนำ).

^{๙๕} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๖๓.

๕.๒) การกำหนดรู้โณภูฏัพพายตนะชนิดสามัญ

ในกรณีผู้ปฏิบัติรู้รูปสัมผัสชนิดสามัญทั่วไปที่ยังไม่ได้เห็นเจาะจงนั้น ก็จะรู้ในลักษณะที่กว้าง ๆ เช่น รู้สภาวะลักษณะของโณภูฏัพพายตนะโดยทำนองว่า “เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่บนกาย”

รู้สละของโณภูฏัพพายตนะว่า “กระทบได้”

รู้ปัจจุบันฐานว่า “เป็นที่โคจรของการกระทบ (กายวิญญาณ)” หรือ “เป็นจุดกระทบ”^{๑๖}

๕.๓) การกำหนดรู้โณภูฏัพพายตนะชนิดพิเศษ

ในกรณีที่ผู้ปฏิบัติรู้ปถวีธาตุที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้น ย่อมรู้สภาวะลักษณะของปถวีธาตุตั้งนี้ว่า “เป็นสภาวะธรรมที่แข็งกระด้าง อ่อนนุ่ม หยาบ ละเอียด”

รู้สละ ดังนี้ว่า “ทำกิจ คือ การรองรับเอากรุปหรือรูปทั้งหลาย”

รู้ปัจจุบันฐานดังนี้ว่า “เป็นที่ตั้งของกลุ่มรูปหรือรูปทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ ณ ที่ตรงนี้”

รู้ที่ฐานดังนี้ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบ กล่าวคือ กลุ่มธาตุ ๓ อย่างที่เหลือจากปถวีธาตุ จึงทำให้เกิดความแข็งกระด้างหรืออ่อนนุ่ม เนื่องจากมีความเปียกชื้นจึงทำให้อ่อนนุ่ม หรือเนื่องจากมีความร้อน จึงทำให้อ่อนนุ่ม”

อนึ่ง ในบรรดาการรู้ที่ฐานนี้ ขึ้นต้นเป็นการรู้แบบสามัญ ส่วน ๓ ประการหลัง เป็นตัวอย่าง การแสดงถึงการรู้ปถวีธาตุหยาบด้วยธาตุ ๓ ประการที่เหลือซึ่งทั้ง ๓ นั้น เป็นการรู้ธาตุ ๓ ประการ คือ ธาตุ อโป เตโช และวาโย ส่วนประเด็น ๓ ประการสุดท้ายเป็นการรู้ปถวีธาตุชนิดละเอียด

อนึ่ง ในกรณีที่ผู้ปฏิบัติรู้เตโชธาตุตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้สภาวะลักษณะของเตโชธาตุซึ่ง ปรากฏชัดเป็นพิเศษดังนี้ว่า “เป็นสภาวะร้อนสภาวะเย็น” รู้สละว่า “ทำหน้าที่เผาผลาญ” รู้ปัจจุบันฐาน ว่า “ทำให้อ่อนนุ่ม” รู้ที่ฐานว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบ กล่าวคือ ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเครื่องรองรับอยู่ จึงเกิดภาวะร้อนเย็น”^{๑๗}

โดยนัยเดียวกัน ในกรณีที่รู้วาโยธาตุที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษตามความเป็นจริงนั้น ผู้ปฏิบัติ ก็รู้สภาวะลักษณะของวาโยธาตุนั้นว่า “เป็นสภาวะเครื่องขับเคลื่อนเป็นสภาวะที่หย่อนตึง” รู้สละของ วาโยธาตุนั้นว่า “เคลื่อนไหวไปมา” รู้ปัจจุบันฐานว่า “เป็นตัวผลึก เป็นตัวตัน” รู้ที่ฐานว่า “เนื่องจาก มีรูปหยาบ คือธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือคอยรองรับอยู่ จึงทำให้เกิดสภาวะขับเคลื่อนหรือหย่อนตึงเป็นต้นได้”^{๑๘}

๕.๔) การกำหนดรู้กายวิญญาณ

รู้สภาวะลักษณะของกายวิญญาณว่า “เป็นสภาวะที่กระทบภายในกายหรือเป็นสภาวะที่รับรู้ การกระทบสัมผัส

รู้สละว่า “เป็นตัวทำหน้าที่รับเอาเฉพาะสัมผัสเท่านั้นเป็นอารมณ์”

รู้ปัจจุบันฐานว่า “เป็นสภาวะที่มุ่งหน้าตรงไปหาโณภูฏัพพะ”

รู้ที่ฐานว่า “เนื่องจากมีการมนสิการ กล่าวคือ การเอาใจใส่ และเนื่องจากว่ามีกายวัตถุกับสิ่ง ที่นำสัมผัสปรากฏอยู่ จึงทำให้เกิดการสัมผัสขึ้น”^{๑๙} สำหรับการกำหนดรู้กายสัมผัสนั้น พึงทราบตามแนวทาง ที่ได้แสดงไปแล้วในเรื่องของการกำหนดรู้ในขณะเห็นนั้น

^{๑๖} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๒ (บทนำ).

^{๑๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๓ (บทนำ).

^{๑๘} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๖๔.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

ฉะนั้น มโนทวาร ได้แก่มโนทวาราวชชนจิตที่เป็นจิตเริ่มต้นการพิจารณาอารมณ์ และรวมถึง ภาวังคจิตก่อน ๆ ด้วย นอกจากนี้ แม้แต่หทัยวัตตรูปที่เรียกกันตามภาษาชาวบ้านว่า รูปหัวใจ ก็ยังได้ชื่อว่ามีมโนทวาร ไปด้วย โดยฐานอุปจาระ ในฐานะที่เป็นนิสสยะ กล่าวคือ ที่อาศัยของมโนทวาราวชชนจิต และ ภาวังคจิตเหล่านั้น อัมมารมณได้แก่รูปจิตเจตสิกทั้งหลายที่ผู้ปฏิบัติสามารถนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้ นั่นก็คือ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๖ คือ อาโปธาตุ-อิทธิภาวรูป-ปริสภารูป-หทัยวัตตรูป-ชีวิตรูป-อาหารรูป และโลกียจิตเจตสิก มโนวิญญานในที่นี้ได้แก่กามกุศลจิต อกุศลชวนจิต และตทาลัมมณจิต ส่วน ผัสสะและเวทนา ในที่นี้ หมายถึง ผัสสะและเวทนาที่เกิดร่วมกับชวนจิต และตทาลัมมณจิตเหล่านั้น^{๑๐๒}

๖.๑) การกำหนดรู้ภาวังคมโนทวาร

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาปฏิบัติจนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้า และข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่าง เช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังกล่าว จิตที่กำหนดหลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้ผู้ปฏิบัติคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้วอารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้ภาวังคจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถิจิตทั้งหลายด้วย ในช่วงเวลาเช่นนั้น การเข้าไปรู้สภาวะความขาดช่วงของวิถิจิตทั้งหลายเรียกว่า เป็นการรู้ภาวังคมโนทวาร

แต่สำหรับการรู้อวิชชมนโนทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของมโนทวาร การรู้ว่าอวิชชะนั้น มีหน้าที่ทำกิจ คือ การพิจารณาเรียกว่า เป็นการรู้รู้สะ รู้การเอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูฐาน รู้ว่าเนื่องจากภาวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่ในอารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัชฐานของอวิชชมนโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวารนี้ เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตตรูปหรือรูปหัวใจนั่นเอง หมายความว่า เมื่อรู้รูปหัวใจ โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริงย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหัวใจนั้นเป็นนิสสยะ กล่าวคือ ที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรงนี้ เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดนี้ก็การรู้เช่นจัดเป็นการรู้ลักษณะของอวิชชมนโนทวารนั่นเอง^{๑๐๓}

๖.๒) การกำหนดรู้อัมมารมณ

สำหรับการรู้ลักษณะเป็นต้นของอัมมารมณที่เป็นปสาทรูป ๕ อาโปธาตุ และหทัย-รูปนั้น ได้เคยแสดงไว้แล้ว ส่วนการรู้ภาวรูป ตามความเป็นจริง ในขณะที่เกิดความนึกคิดหรือการทำอาภักปิริยาของหญิงของชายนั้นพึงทราบดังนี้ คือ การรู้ซึ่งถึงความ เป็นธรรมชาติหญิงชายก็ดี รู้สาเหตุแห่งความเป็นหญิงชายก็ดี จัดเป็นการรู้สภาวะลักษณะของภาวรูป

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีหน้าที่แสดงเป็นหญิง เป็นชายให้ปรากฏ เรียกว่า เป็นการรู้รู้สะ

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีลักษณะอาการ เช่น รูปพรรณสัณฐาน อาภักปิริยาของหญิงชาย ปรากฏออกมา เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูฐาน

รู้ว่ารูปดังกล่าวเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปหยาบ เรียกว่า เป็นการรู้ปทัชฐานของภาวรูปนั้น

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันอัมมารมณนั้น ย่อมทำให้รู้ชัดแม้กระทั่งชีวิตรูปหรือที่เรียกโดยทั่วไปว่า ชีวิต ซึ่งเป็นรูปที่ทำให้รูปทั้งหลายเป็นไปได้อย่างต่อเนื่องด้วยก็ชีวิตรูปนี้เกิดขึ้น

^{๑๐๒} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๗๒.

^{๑๐๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๖ (บทนำ).

และดับไปพร้อมกัน และเป็นกลุ่มเดียวกันเป็นรูปทั้งหลาย มีปสาทรูป เป็นต้น^{๑๐๔}

แต่ถึงกระนั้น ก่อนที่ชีวิตรูปนี้จะดับหายไป (ในช่วงที่เป็นจิตินขณะ) ก็ยังอุตส่าห์ช่วยเหลือเกื้อกูลปกป้องรักษาคุ้มครองรูปอื่น ๆ ให้มีอายุยืนยาวได้ด้วย ก็เพราะการเกื้อกูลของชีวิตรูปนี้เอง แม้ว่า ปสาทรูปเก่า ๆ เป็นต้นจะดับหายไปแล้ว รูปใหม่ ๆ ก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้อีก ณ ตรงจุดเดิม เป็นไปอย่างต่อเนื่องอยู่อย่างนี้จนกระทั่งดับขั้นนี้ ด้วยเหตุนี้ หากผู้ปฏิบัติได้เข้าไปรู้ความจริงของชีวิตรูป ก็จะสามารถรู้ซึ่งถึงลักษณะ เป็นต้น ของชีวิตรูปนี้ โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้ คือ ผู้รักษาคุ้มครองและเกื้อกูลรูปอื่น ๆ ให้มีชีวิตอยู่ นี่เป็นการรู้ลักษณะของชีวิตรูป

รูปนี้มีหน้าที่ (กิจ) ก่อให้เกิดรูปอื่น ๆ นี่เป็นการรู้ฐานะ

รูปนี้มีผลทำรูปอื่น ๆ สามารถตั้งอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง นี่เป็นการรู้ปัจจุภูมิตฐาน

รูปนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปหรือรูปหยาบ นี่เป็นการรู้ปทัฏฐฐาน

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติทำการรับประทานอาหาร หากมีการกำหนดอยู่ อาหารรูป ก็จะปรากฏในการกำหนดนั้น ซึ่งถ้าหากผู้ปฏิบัติสามารถรู้อาหารรูปตามความเป็นจริงนั้น ก็จะพึงรู้โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้มีสภาวะเป็นโอชา กล่าวคือ เป็นสารอาหาร นี่เป็นการรู้ลักษณะของภวารูป

รูปนี้มีหน้าที่ทำรูปอื่น ๆ เกิดขึ้นเจริญเติบโต และมีพลัง นี่เป็นการรู้ฐานะ

รูปนี้มีลักษณะการอุปการะเกื้อกูลหนูนรูปอื่น ๆ ไม่ให้เสื่อมย่อยยับไป นี่เป็นการรู้ปัจจุภูมิตฐาน

รูปนี้มีรูปอื่น เช่น ข้าว แสง ขนม เป็นต้น เป็นที่อาศัย นี่เป็นการรู้ปทัฏฐฐาน^{๑๐๕}

อนึ่ง อัมมารมณเฑาะว์ที่เป็นฝ่ายจิตเจตสิกนั้น พึงทราบว่ามีมากมายซึ่งในบางอย่างก็ได้แสดงไปแล้ว และบางอย่างก็จะได้นำมาแสดงในช่วงท้าย ๆ ดังนั้น เกี่ยวกับการรู้ อัมมารมณเฑาะว์ที่เป็นฝ่ายจิตเจตสิกจึงจะไม่นำมาแสดงเป็นเอกเทศทุกอย่างในที่นี้

๖.๓) การกำหนดรู้มโนวิญญูณ

ในกรณีของผู้ปฏิบัติที่นั้นเกิดปัญญาชัดตามความเป็นจริงในสภาวะลักษณะ เป็นต้น ของมโนวิญญูณหรือของจิตนั้น พึงทราบดังนี้

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “จิตเป็นตัวรู้ ตัวคิด” จัดเป็นการรู้สภาวะลักษณะของจิต

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “จิตทำหน้าที่เพียงแต่การรับอารมณ์เท่านั้น” จัดเป็นการรู้ฐานะของจิต

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “มีลักษณะที่มุ่งหน้าไปหาอารมณ์” จัดเป็นการรู้ปัจจุภูมิตฐานของจิต

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยหทัยวัตถุ” จัดเป็นการรู้ปทัฏฐฐานของจิต^{๑๐๖}

๖.๔) การกำหนดรู้มโนสัมผัส^{๑๐๗}

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ซึ่งถึงการกระทบกันระหว่างอารมณ์กับจิตนั้น เป็นการรู้สภาวะลักษณะของมโนสัมผัส

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตคิดหรือสัมผัสกับอารมณ์ จัดเป็นการรู้ ฐานะของมโนสัมผัส

^{๑๐๔} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๗๔.

^{๑๐๕} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๘ (บทนำ).

^{๑๐๖} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๗๕.

^{๑๐๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๙ (บทนำ).

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ ด้วยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมภายในธรรมภายนอก พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในภายนอก เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและดับอยู่ พิจารณาเห็นเหตุเกิดและดับในธรรมอยู่ว่า ภิกษุตั้งสติเฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตณหาและทัญญู และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่^{๑๑๔}

สรุปคือ ในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น หมายถึง การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หากผู้ปฏิบัติไม่เพ่งจิตกำหนดรู้แล้ว จิตก็จะดำเนินเข้าสู่วิถีใหม่ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของอาการฟุ้งซ่าน ในทางตรงกันข้าม หากผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาได้เข้าถึงและรับรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของสภาวะธรรมนั้น ๆ ในวิถีจิตเช่นนี้ จิตเพียงสักแต่รับรู้ว่ามี การเห็นเท่านั้น โดยไม่มีกิเลสเข้ามาปรุงแต่ง เมื่อตั้งจิตกำหนดรู้การเปลี่ยนแปลงโดยต่อเนื่องของรูปและนาม ก็จะเข้าถึงสภาวะธรรมที่เป็นสัมมาทัญญู ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพียงแต่มีสติกำหนดรู้ความเป็นไปของจิต และรู้เท่าทันจิตเท่านั้น

^{๑๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

๓.๒ สมาธิในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๓.๒.๑ ความหมายตามศัพท์

สมาธิ คือ ภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต หมายถึง การดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว^{๑๑๕}

คำว่า สมาธิเป็นภาษาบาลี องค์ประกอบของคำนี้สามารถพิจารณาได้ ๒ นัย^{๑๑๖} คือ

๑) นัยที่ ๑ คือ “ธา” ธาตุ แปลว่า ทรง (ตั้ง รับ หรือวาง)^{๑๑๗} ประกอบด้วย “ส” บทหน้า “อา” สระหน้า และ “อิ” ปัจจัยเมื่ออาเทศนิกหิตเป็น “ม” และลบสระหน้า นัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงสภาพที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ดังคำกล่าวที่ว่า “สภาพที่จิตยินดีในอารมณ์เดียว ชื่อว่าสมาธิ”^{๑๑๘}

๒) นัยที่ ๒ คือ “สมุ” ธาตุ แปลว่า สงบ ระวัง^{๑๑๙} ตามด้วย “อาธิ” ปัจจัย นัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงความสงบจากการฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ดังคำกล่าวที่ว่า “ธรรมที่ข่มจิตอันฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ให้สงบลง ชื่อว่าสมาธิ”^{๑๒๐}

ในพระอภิธรรมปิฎกได้ให้ความหมายของคำว่าสมาธิไว้ว่า “ยา ตสมฺมึ สมเย จิตตสฺส จิตฺติ สณฺจฺจิตฺติ อวฺจฺจิตฺติ อวิสาโร อวิกุเขโป อวิสาหฺมมานสตา สมฺโภ สมฺมาธิทฺริยํ สมฺมาธิพลํ สมฺมาสมาธิ อโย ตสมฺมึ สมเย สมฺมาสมาธิ โหติ.”

การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมฺมาธิทฺริยํ สมฺมาธิพละ ความตั้งใจชอบ นี้ชื่อว่า สมฺมาสมาธิ มีในสมัยนั้น^{๑๒๑}

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา คาถาที่ ๑๕๕ ว่า สมาธิ (ส, อา+ ธา ธารณ + อิ) จิตตั้งมั่น ความสงบ วิเคราะห์ว่า เอกการมมณฺเณ สฺกฺขุ อธาณํ สมาธิ สภาพที่จิตยินดีในอารมณ์เดียวชื่อว่า สมาธิ (อาเทศนิกหิตเป็น ม, ลบสระหน้า)

อีกอย่างวิเคราะห์ว่า นานาลมฺพณวิกฺเขปวสฺปวตฺตํ อธิสงฺขาตํ จิตตพฺยธํ สมตฺตีติ สมาธิ ธรรมที่ข่มจิตอันฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆให้สงบลง ชื่อว่า สมาธิ (สมฺ อุปสมเ + อาธิ)

อีกอย่างวิเคราะห์ว่า “สมาธิติ สฺยณฺนโต สมาธิ อนิมิตฺโต สมาธิ อปฺปณฺหิตโต สมาธิ”^{๑๒๒} สฺยณฺนโตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอปปณฺหิตสมาธิ ชื่อว่า สมาธิ^{๑๒๓}

ในพจนานุกรม มคธ-ไทย ได้ให้ความหมายคำว่า สมาธิไว้ว่า ความตั้งมั่น, ความตั้งใจมั่น, ความตั้งใจมั่นด้วยดีแห่งจิต, ความตั้งใจด้วยดีแห่งจิตในอารมณ์เดียว, ความไม่ส่ายไปแห่งจิต, ความสำรวมใจให้

^{๑๑๕} วิสุทธิ.(บาลี) ๑/๑๐๕, ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๑/๑๙.

^{๑๑๖} พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๑๔.

^{๑๑๗} ธารณ-สทท.ธาตุ. (ไทย) ๒๘๕.

^{๑๑๘} เอกการมมณฺเณ สฺกฺขุ อธาณํ สมาธิ - อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๕๕.

^{๑๑๙} อุปสมเ-สทท.ธาตุ. (ไทย) ๖๑๘.

^{๑๒๐} นานาลมฺพณวิกฺเขปวสฺปวตฺตํ อธิสงฺขาตํ จิตตพฺยธํ สมตฺตีติ สมาธิ-อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๕๕.

^{๑๒๑} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๙/๓๐.

^{๑๒๒} คูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓๖/๑๗๕.

^{๑๒๓} พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทีโต, หน้า ๒๐๙.

แน่วแน่, มีวิเคราะห์ว่า เอกาลมพเน สัมภูจฺจ อธาณํ สมภาติ (สัมพุทฺโธ ธารารณเ อธิ ปัจจย)^{๑๒๔} และ สมมา สมํ วา จิตตํ อาทธาตติ สมภาติ.

สมาธิใช้เป็นกุศลกรรมเป็นส่วนมาก แต่ในที่บางแห่งท่านต้องการให้ชัดจึงเติมศัพท์ที่บ่งชัดไว้ข้างหน้าคือ ฝ่ายตีท่านเติม สมมา เป็นสมมสมาธิ ฝ่ายชู้ท่านเติมมิจฉา เป็นมิจฉาสมาธิ^{๑๒๕}

๓.๒.๒ ความหมายตามอรรถนัย

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึง ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งหรือการที่จิตแนบแน่นอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งนาน ๆ การฝึกสมาธิก็คือกรรมวิธีในการฝึกฝนจิตให้แน่วแน่ฝึกกรรมพลังจิตและฝึกจัดระเบียบความคิดของตน เพื่อนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น การศึกษาเล่าเรียน การทำงานให้มีประสิทธิภาพ การพัฒนาบุคลิกภาพ และอย่างสูงก็เพื่อใช้เป็นฐานของปัญญาการรู้อะไรทั้งหลายตามความเป็นจริง จนสามารถลดละหรือเลิกกิเลสได้ตามลำดับ อันเป็นเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา สมาธิ เป็นภาวะกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วในตัวเอง สุดแต่จะนำไปใช้ในทางใด ถ้าใช้ในทางผิด เช่น เพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นก็เป็น มิจฉาสมาธิ ถ้าใช้ในทางถูกก็เป็นสมมสมาธิ

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิไว้ว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต, ความสำรวมใจให้แน่วแน่เพื่อให้จิตใจสงบหรือเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง^{๑๒๖}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิไว้ว่า สมาธิ หมายถึง การฝึกพัฒนาในด้านจิตใจ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจิตใจ เป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจหรือเจตนาและ เป็นไปตามเจตจำนงค์และแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ตั้งมั่นแล้วก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ดีงามด้วย แม้ความสุขความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจยิ่งกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหาเอาใจใส่ มีความเพียรพยายามที่จะคิดค้นไม่ทอดเลย ยิ่งเรื่องที่คิดหรือพิจารณานั้นยากหรือละเอียดลึกซึ้งก็ยิ่งต้องมี จิตใจที่สงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่านไม่พลุ่งพล่านกระวนกระวาย คือ ต้องมีสมาธิจึงจะคิดได้ ชัดเจน เจาะลึกทะลุได้และมองเห็นทั่วตลอด จิตที่ฝึกดีแล้ว จึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงาน และพัฒนาอย่างได้ผล^{๑๒๗}

๓.๒.๓ ระดับของสมาธิ

การเจริญสมาธิภาวนาในพระพุทธศาสนา จัดแยกสมาธิออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑) **ฌณีสมาธิ** สมาธิชั่วขณะๆ (ตามอาการเกิด-ดับของอารมณ์ทั้งที่เป็นบัญญัติ และปรมาัตถ์) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้ แต่ไม่สามารถใช้เจริญญาณได้

^{๑๒๔} รูป.๕๘๒.

^{๑๒๕} พันตรี ป. หลงสมบุญ (ประยุทธ์ หลงสมบุญ), พจนานุกรม มจร-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะศิษย์วัดปากน้ำภาชีเจริญ, ๒๕๔๐), หน้า ๗๑๔.

^{๑๒๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด(มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๗๑.

^{๑๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), การศึกษา กับ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๙), หน้า ๖๗.

เป็นสมาธิที่มีความตั้งมั่นหรือความสงบเพียงเล็กน้อยเป็นขณะๆ เป็นสมาธิของวิปัสสนากรรมฐาน แต่มีกำลังเทียบเท่าอุปปจารสมาธิของสมถกาวานาเพราะข่มนิวรณ์ได้เหมือนอุปปจารสมาธิ ในขณะนั้นจิตของผู้ปฏิบัติได้สงบจากนิวรณ์ทั้ง๕มีความผ่อนคลายปราศจากความพอใจในกามคุณที่ตนชอบปราศจากความไม่พอใจในสิ่งที่ตนไม่ชอบไม่มีความห่วงหาวนอนไม่มีความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และไม่มี ความสงสัยในการปฏิบัติธรรม แม้ในขณะนั้นอาจมีความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นบ้างผู้ปฏิบัติก็กำหนดรู้ได้ทันทีโดยไม่รู้เรื่องราวที่คิดว่าคืออะไร ผู้ปฏิบัติบางท่านสงสัยว่าเมื่อไหร่เราฟุ้งจริงหรือไม่ และคิดเรื่องอะไร เพราะจิตตามรู้ความฟุ้งซ่านได้ทันที โดยไม่มีสมมติบัญญัติคือปรุงแต่งถึงเรื่องที่เกิดขึ้นอยู่

๒) **อุปปจารสมาธิ** สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง๕ได้ ถ้า มองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐานก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (เป็นภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้ เป็นอารมณ์กรรมฐานซึ่งประณีตลึกซึ้งเลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่งเป็นการเกิดจากสัญญาบริสุทธิ์ ปราศจากสีปราศจากมลทินสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่ โดยสมบูรณ์ใกล้จะถึงฌานเมื่อชำนาญแล้วก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปปนาสมาธิ

๓) **อัปปนาสมาธิ** สมาธิแน่วแน่หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลายถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ อัปปนาสมาธิเกิดขึ้นเมื่อองค์ฌานปรากฏชัดเจน กล่าวคือเมื่อวิตกวิจารณ์ปิติสุข และเอกัคคตาปรากฏชัดเจนโดยปราศจากนิวรณ์โดยสิ้นเชิง จัดว่าปฐมฌานยังไม่ ดิ่งลึกมากนัก ผู้ปฏิบัติอาจได้ยินเสียงดังที่รบกวนการปฏิบัติ หรือรู้สึกเจ็บเมื่อยงกัด เมื่อบรรลุนิยามานเป็น ต้นแล้วก็จะไม่มีสิ่งใดรบกวนการปฏิบัติได้อีก เป็นสมาธิในสมถกาวานาเป็นวิธิปฏิบัติที่มุ่งให้เกิดสมาธิคือการที่ จิตรับเอาอารมณ์เดียวเป็นเวลานานยอมทำให้จิตมีสมาธิเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่งจำแนกสมาธิ ๓ ประการคือ^{๑๒๘} ดังบาลีว่า ติวิธึ สมาธิ ปริปุเรติ ฌณิกสมาธิ อุปปจาร สมาธิ อัปปนาสมาธิเนติ. ตสเสว ตสมิ นิมิตเต ปุนปฺปุนิ มานสิ จาเรเนตสส นีวรณานิ วิภขมณนติ สติ สนน ติภูตฺติ อุปปาเร จิตฺตํ สมาธิยติ. ปฐมขณานาทิวเสน อปฺปนาบปตตจิตตสเสว หิ อโย วิภุพฺพนา อปฺปนา สมปฺพชฺติ.^{๑๒๙}

๑. ฌณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่ การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาได้

๒. อุปปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ ได้ ก่อนที่จะ เข้าสู่ภาวะแห่งฌาน

๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิแนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

อุปปจารสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์ กรรมฐานก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้ เป็นอารมณ์กรรมฐานซึ่งประณีตลึกซึ้ง เลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญาบริสุทธิ์ ปราศจากสี ปราศจากมลทิน สามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่ใกล้จะถึงสภาวะฌาน^{๑๓๐} เมื่อ

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ หน้า ๑๓๕ - ๑๔๖.

^{๑๒๙} นท.อ. ๑/๑๕๘; ปฏิส. ๒๒๑; สงคณ.อ.๒๐๗; วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๔; ๒/๑๔๖; ๒/๑๐๙

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

ทำอุปจารสมาธิ จนชำนาญชำนาญคุ้นดีแล้ว ก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปนาสมาธิ เป็นองค์แห่งฌานต่อไป^{๑๓๑}
ส่วนฌานสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา^{๑๓๒}

๓.๒.๔ ลักษณะของสมาธิ

อรรถกถาธัมมสังคณี^{๑๓๓} อธิบายลักษณะของสมาธิว่า “สมาธินั้น มีความเป็นประธานเป็นลักษณะ (ปามีกุชลกฺขโณ) สมาธิชื่อว่าเป็นประธานแห่งธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าแห่งเรือนยอดชื่อว่าเป็นประธานเพราะยึดทัพสัมภาระที่เหลือ

และมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ (อวิกเขปลกฺขโณ) สมาธิชื่อว่ามีไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ เพราะไม่ให้สหชาตธรรมทั้งหลายฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชากอมทัพเสด็จไปสู่ที่ทหารประชุมกันเนื่องแน่น ย่อมคล้อยตามพระราชานั้นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง สมาธิคือเอกัคคตาแห่งจิตนี้ มีความไม่ซ่านไปเป็นลักษณะ หรือมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ (วิสารณลกฺขโณ วา อวิกเขปลกฺขโณ วา) มีการประมวลมาซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกันเป็นรส (สหชาตานิ สมปิณฑฺโรโส) ดุจน้ำประมวลจุนสำหรับอาบน้ำ (ทำจุนให้เป็นก้อน) มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุภูฐาน หรือมีญาณเป็นปัจจุภูฐาน (อุปสมปจฺจุภูจฺจาโนญาณปจฺจุภูจฺจาโน) บุคคลมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ว่าโดยพิเศษ สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน (สุขปทฏฺฐาโน) บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความตั้งอยู่แห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปทั้งหลายในที่ปราศจากลม ฉะนั้น”

คัมภีร์วิวัฏฐกัณฑ์ท่านกล่าวลักษณะพิเศษของสัมมาสมาธิไว้ ๔ ประการ คือ (๑) อวิกเขปลกฺขโณ มีความไม่ซัดส่ายไปเป็นลักษณะ (๒) สมาธานโรโส มีความที่จิตตั้งมั่นเป็นกิจ (๓) มิจฺจาสมาธิปหานปจฺจุภูจฺจาโน มีการละความตั้งใจมั่นผิดเป็นผลปรากฏ (๔) สทฺธาทีโรตฺตบปอบปิจฺจดาทิกุณฺยปทฏฺฐาโน มีคุณธรรมคือ สัทธา ทิริ โอตตปยะและ ความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

สมาธินี้มีความไม่ฟุ้งซ่านไปเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ให้เป็นกลุ่มเป็นกิจ ดุจน้ำผนึกเอาจุนสำหรับสنانไว้ให้เป็นก้อน ฉะนั้น มีความสงบระงับไม่หวั่นไหวเป็นผล มีความสุขเป็นเหตุใกล้โดยพิเศษ^{๑๓๔} สมาธินี้บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ไม่มีลม ฉะนั้น^{๑๓๕}

ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นลักษณะของสมาธิ การครอบงำความโกรธได้เป็นรส ความสงบนิ่งแห่งจิตเป็นปทัฏฐาน ความไม่ประกอบด้วยกิเลสและจิตที่บรรลुकุณฺยปทฏฺฐาโนเป็นสมาธิ^{๑๓๖}

ไวพจน์ที่แสดงความหมายของสมาธิคำหนึ่ง คือ เอกัคคตา แปลกันว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว แต่ถ้าวาดตามรูปศัพท์จะเห็นลักษณะของจิตที่คล้ายกับในข้อแรก คือ เอกัคคตา (เอก + อัคค + ตา)

คำว่า อัคคะ แปลว่า อารมณ์ แต่ความหมายเดิมแท้ คือจุดยอดหรือจุดปลาย จิตเป็นสมาธิ ก็คือ

^{๑๓๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๙๒/๖๒๔.

^{๑๓๒} อง. อฏฺฐก. (บาลี) ๒๓ / ๑๖๐ / ๓๐๘-๓๑๑.

^{๑๓๓} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/-/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๓๔} สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล. หน้า ๑๓๔.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๑.

^{๑๓๖} พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค แปล, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๔๘) หน้า ๔๑.

จิตที่มียอดหรือมีจุดปลายจุดเดียว ซึ่งย่อมมีลักษณะแหลมพุ่งรวมมุ่งตั้งไปหรือแทงทะลุไปได้ง่าย^{๑๓๗}

สมาธิเริ่มตั้งแต่สกัดจากกาม สกัดจากอกุศลธรรม จนได้บรรลุฌาน เป็นการฝึกฝนอบรมสมาธิให้เกิดขึ้นเพื่อความบริสุทธิ์แน่วแน่มีอำนาจเป็นสมาธิที่มีความเป็นใหญ่ได้เพื่อความตั้งมั่นแห่งจิตกำจัดความฟุ้งซ่านออกไปได้ จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐาน องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก

นานาत्मมพบวิเศษปาภาเวน เอกังอารมณ์ออคคิมสชาติ เอกคัคจิตต์ จิตที่ชื่อว่าเอกัคคะ เพราะอรรถว่า อารมณ์เป็นไปอย่างเดียว เพราะไม่มีความฟุ้งเป็นไปต่าง ๆ ภาวะแห่งเอกัคคะนั้นชื่อว่า เอกัคคตา

เอกคคตา (เอก+อคค+ตา) จิตสงบ ความที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียว ความสงบ สมาธิ

นานาत्मมพบวิสารณาวาโต เอกัง ออคค อารมมณเมตสชาติ เอกคัค สภาพที่จิตมีอารมณ์เดียว เพราะไม่มีความฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่า เอกัคคะ (ลบสระหน้า)

อคคสทโท เจตถ อาลมพบวาจโก ออคค ศัพท์ในที่นี่กล่าวถึงอารมณ์ เอกัง วา อารมมณ อชติ คจจตีติ เอกคัค, ตสส ภาโว เอกคคตา หรือจิตที่ไปสู่อารมณ์เดียว ชื่อว่า เอกัคคะ ความเป็นจิตไปสู่อารมณ์เดียวนั้น ชื่อว่าเอกัคคตา (เอกสทหุบปท+อช คติย+อ+ตา, อาเทศ ข เป็น ค, ซ้อน ค, ลบสระหน้า)^{๑๓๘}

เอกัคคตาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่สงบ และทำให้สัมปยุตตธรรมตั้งมั่นในอารมณ์เดียว ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “เอกคคัง อูปคจจตีติ เอกคคตา (วา) เอการมมณเณ ติฏฐจติ สุปะติฏฐจติ เอเตนาติ เอกคคตา”

ธรรมชาติที่เข้าถึงความมีอารมณ์เดียวชื่อว่า เอกัคคตา (อีกนัยหนึ่ง) สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ย่อมตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ เพราะอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า เอกัคคตา

หมายความว่า เอกัคคตาเจตสิกเป็นสภาวะธรรมที่เป็นความสงบของสัมปยุตตธรรม คือ จิตและเจตสิกที่เกิดพร้อมในจิตดวงเดียวกัน ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายสามารถตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวได้จนครบ ๓ อนุขณะของจิต ได้แก่ อุปาทกขณะ ขณะเกิด วิฐิตขณะ ขณะตั้งอยู่ และกัมภักขณะ ขณะดับ หรือทำให้สัมปยุตตธรรมไม่ซัดส่ายไปหาอารมณ์อื่น ก่อนที่จะครบกำหนด ๓ อนุขณะนั่นเอง ด้วยอำนาจแห่งเอกัคคตาเจตสิกนี้เองที่ทำให้จิตมีความสงบเป็น ขณะ ๆ จนสามารถสงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวเป็นเวลานาน^{๑๓๙}

ลักษณะที่จิตของเอกัคคตาเจตสิก

สภาวะของเอกัคคตาเจตสิก เป็นปรมัตถธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งนับเนื่องในสังขารชั้น เพราะเป็น

สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความรู้อารมณ์ที่เป็นพิเศษออกไปจากเวทนาชั้นและสัญญาชั้น ด้วยการนำสัมปยุตตธรรมให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวโดยอาศัยคุณสมบัติพิเศษเฉพาะตนที่ไม่เหมือนสภาวะธรรมอื่น ๔ ประการ ที่เรียกว่า วิเสสลักษณะหรือลักษณะที่จิตดู ดังนี้

(๑) อวิสารลกขณา วา อวิกเขปนลกขณา มีการไม่กระจัดกระจายเป็นลักษณะ หรือ มีความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะ หมายความว่า เอกัคคตาเจตสิกนี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีการกระจัด

^{๑๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๐๑.

^{๑๓๘} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๓ - ๒๑๔.

^{๑๓๙} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรม เจตสิกปรมัตถ์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอ-บุ๊ก ดิสทริบิวชั่น จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๕.

กระจาย คือ ย่อมตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว และทำให้สัมปยุตตธรรมคือจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับตนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวกันได้ ไม่ว่าอารมณ์นั้นจะเป็น รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ ธรรมารมณ์ โภกฐัพพารมณ์ หรืออัมมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือไม่ว่าอารมณ์นั้นจะเป็นอารมณ์ประเภทใด คือ จะเป็นอติอิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่น่าปรารถนาอย่างยิ่ง อิฏฐัมขมัตตารมณ์ อารมณ์ที่น่าปรารถนาปานกลาง หรือ อนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาก็ตาม เอกัคคตาเจตสิก ย่อมเข้าไปสงบอยู่ในอารมณ์เหล่านั้นได้ และทำให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกับตนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวนั้นด้วย โดยไม่กระจัดกระจายไปในอารมณ์อื่นจนกว่าจะหมดกำลังและดับลง

(๒) สหชาตางสมปิณฑรสา มีการรวบรวมสหชาตธรรม ที่เกิดพร้อมกันกับตน เป็นกิจหมายความว่า เอกัคคตาเจตสิก เมื่อปรากฏเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้จิตและเจตสิกอื่น ๆ และจิตตชรูป ที่เกิดพร้อมกับตน สามารถรวมกันเป็นหนึ่งเดียวได้โดยไม่กระจัดกระจาย คือ เมื่อเอกัคคตาเจตสิก เป็นสภาวะธรรมที่สงบ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียวแล้ว ย่อมทำให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน รวมเข้ามาตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย และทำให้สหชาตธรรม คือ จิตตชรูปที่เกิดพร้อมกับตนมีความสงบตามไปด้วย เปรียบเสมือนฝุ่นละอองที่อยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ มีบ้านเป็นต้น เมื่อบุคคลต้องการจะกวาดฝุ่นละออง ถ้าไม่เอาน้ำพรมเสียก่อน เวลากวาด ฝุ่นละอองย่อมปลิวฟุ้งกระจายไปทั่วทำให้กวาดไม่สะดวก และไม่อาจกวาดให้สะอาดทั้งหมดได้ แต่ถ้าเอาน้ำพรมเสียก่อนน้ำย่อมรวมเอาฝุ่นละอองให้เกาะติดกัน เมื่อทำการกวาด ย่อมทำได้สะดวกและกวาดให้สะอาดทั้งหมดได้ เพราะน้ำมีน้ำหนัก เมื่อประพรมลงที่พื้นย่อมจับเกาะอยู่กับพื้นไม่ฟุ้งกระจายขึ้นข้างบน และทำให้ฝุ่นละอองต่าง ๆ เปียกและเกาะติดกันเป็นก้อน ฉนใด เอกัคคตาเจตสิกก็เปรียบเหมือนน้ำ ฉะนั้น เพราะเอกัคคตาเจตสิกมีความสงบอยู่กับอารมณ์เดียว จึงสามารถทำให้สัมปยุตตธรรมเกิดพร้อมกันกับตน สามารถตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ และเมื่อตนเองมีความสงบ ย่อมทำให้จิตตชรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ที่เรียกว่า สหชาตธรรม สงบตามไปด้วย

(๓) อุปสมปจจุภูจานา มีความสงบเป็นอาการปรากฏหมายความว่า เมื่อโยคีบุคคลกำลังพิจารณาถึงสภาพของเอกัคคตาเจตสิกแล้ว ย่อมทราบได้ว่า อาการสงบนิ่งอยู่ในอารมณ์อันเดียวนั้นแหละ เป็นอาการปรากฏของเอกัคคตา หรือสภาพความสงบกาย และสงบใจที่ปรากฏเป็นอาการสงบเสียมได้ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งเอกัคคตาเจตสิก อุปมาเหมือนดวงไฟที่ตั้งอยู่ในที่สงบนิ่ง เปลวไฟที่ลุกอยู่ ย่อมตั้งตั้งตรงนิ่งอยู่ไม่มีอาการไหวไปมา ฉนใด เอกัคคตาเจตสิก และสัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกันกับเอกัคคตานั้น ย่อมสงบอยู่ในอารมณ์ไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์อื่นก่อนหมดอายุของตนเองไป และทำให้จิตตชรูป คือ อาการของรูปที่เกิดจากจิตนั้นพลอยสงบนิ่งตามไปด้วย ฉนนั้นเหมือนกัน

(๔) สุขปทภูจานา มีความสุข เป็นเหตุใกล้ให้เกิด หมายความว่า เอกัคคตาเจตสิกจะปรากฏให้พิจารณาเห็นได้เด่นชัดขึ้น ต้องอาศัยสุขเวทนา เป็นเหตุใกล้ เพราะธรรมชาติผู้มีความสุขกาย จิตใจของผู้นั้นโดยมาก ย่อมมีความสุขสงบได้ง่าย ถ้าไม่มีความสุขกายแล้วความสงบใจก็เป็นไปด้วยได้ยาก แม้ว่าความสุขกายนั้นจะเป็นเพียงชั่วขณะหนึ่งก็ตาม แต่ย่อมทำให้เอกัคคตาเจตสิกเกิดขึ้นได้ชั่วขณะเล็ก ๆ เหมือนกัน แต่ถ้าความสุขกายมีความสุขมาก ย่อมทำให้เอกัคคตาเจตสิกมีความสงบตั้งมั่นได้นาน เช่น บุคคลที่เจริญกรรมฐาน จนจิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ ก็เพราะบุคคลนั้นไม่มีทุกข์ทางกายนั้นเอง จึงทำให้สมาธิจิตถึงความแนบแน่น เป็นอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิโดยลำดับ^{๑๔๐}

^{๑๔๐} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรม เจตสิกปริมัตถ์, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๗.

๓.๒.๕ ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

สมาธิโดยลักษณะคือมีลักษณะแสดงถึงความบริสุทธิ์แห่งจิตความตั้งมั่นของจิต และ ความควรแก่การงานของจิต^{๑๔๑} ความบริสุทธิ์ และลักษณะของความตั้งมั่นของจิตนี้จากการศึกษาพบว่าเป็นการแสดงสถานะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิที่เป็นการแสดงอำนาจแห่งสมาธิและสำหรับความควรแก่การงานของจิตผู้ศึกษามีความเห็นว่าเมื่อจิตอ่อนนุ่มควรแก่การงานก็จะสามารถฝึกจิตได้ง่ายสามารถใช้สมาธิให้ถูกทางเพื่อจุดหมายในการหลุดพ้นเป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความจริงเป็นสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนาหรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้งสมาธิในพระพุทธศาสนาจำแนกได้ดังนี้^{๑๔๒}

คัมภีร์วินัยปิฎกกล่าวลักษณะของจิตเป็นสมาธิว่า “เรานั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเครื่องยั่ววน ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่นถึงความไม่ออกแวกหวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสุตติญาณ”^{๑๔๓}

จิตที่ฝึกอบรมดีแล้วเป็นจิตที่สมบูรณ์มีสมรรถภาพสูง และพัฒนาต่อไปถึงขั้นเป็นปัญญา มีลักษณะ ๔ ประการ^{๑๔๔} ได้แก่

๑. ความปรากฏแห่งอารมณ์ (อารมณ์สนฺส อุกฺกุจฺจํ)
๒. ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต (สมฺม จิตฺตฺสส อวิกฺเขโป)
๓. ความตั้งมั่นแห่งจิต (สมฺม จิตฺตฺสส อธิกฺกุจฺจํ)
๔. ความผ่องแผ้วแห่งจิต (สมฺม จิตฺตฺสส โวทานํ สมฺม)^{๑๔๕}

ในการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะทำงาน อันเป็นงานทางจิต คือ ฝึกจิตให้พร้อมด้วยสมณะมาแล้วจึงเป็นจิตควรแก่การงาน มีสมาธิ มีลักษณะที่ดีที่สุด มีความสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิคือมีความเหมาะสมแก่การใช้งาน ตามหลักพระพุทธศาสนาคือการงานทางปัญญา เป็นจิตที่พร้อมที่จะเป็นพื้นที่ปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณาภาวะธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง ซึ่งก็ต้องเป็นสมาธิที่ถูกต้อง มีภาวะที่ใจสว่างโล่งโปร่ง ไม่มีสิ่งบดบัง บีบคั้น ชัดขวาง มีอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตื่นตัวเบิกบานพร้อมที่จะใช้ปัญญา ซึ่งประกอบด้วยลักษณะหลักๆ ๓ ประการ คือ ๑. มีความบริสุทธิ์ผุดผ่อง (บริสุทธิ์โธ) ๒. ตั้งมั่นด้วยดี (สมาธิโต) ๓. สมควรแก่การงาน สิ่งที่จะต้องทำ (กมมนีโย)

จิตที่ได้ผ่านการฝึกปรืออบรมมาแล้ว เป็นสมาธิ มีคุณภาพสมรรถภาพ มีคุณภาพสูง มีความสามารถดีที่สุดในลักษณะ ๔ ประการ ดังนี้^{๑๔๖}

๑. มีความแข็งแรง มีพลังมาก เปรียบเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังและความแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลแตกกระจายออกไป
๒. มีความราบเรียบ สงบนิ่ง เหมือนสระ หรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดมาถูกต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนทำให้กระเพื่อมหวั่นไหวเลย

^{๑๔๑} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด. ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๒๙.

^{๑๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๔-๗๕

^{๑๔๓} วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๒/๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๒๑/๗๗.

^{๑๔๔} ที. ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๒/๒๕๔-๒๕๕

^{๑๔๕} ชู. ปฎิ. (ไทย) ๓๑ / ๓๙๖ / ๑๔๗.

^{๑๔๖} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ๒๕๓๘, หน้า ๘๓๐.

๓. มีความใสกระจ่าง มองเห็นอะไรๆ ได้ชัดเจน เหมือนน้ำที่สงบนิ่ง ไม่เป็นลูกคลื่น และไม่มีฝุ่นละออง เพราะฝุ่นละอองที่มีได้ตกตะกอนนอนก้นหมดแล้ว^{๑๔๗}

๔. มีความนุ่มนวล ควบแน่น หรือเหมาะสมแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย^{๑๔๘}

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ เมื่อนิวรณ์ถูกกำจัดไปด้วยองค์ธรรมนั้นๆ แล้วจิตก็เป็นสมาธิ จิตที่เป็นสมาธิจะเป็นจิตที่มั่นคง แน่วแน่ สงบ ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน ใสกระจ่าง มีพลังและควรแก่การงานเป็นต้น ในพระสูตรได้แสดงลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิถึงชั้นฌาน ในพระบาลีเรียกว่า จิตพร้อมด้วยองค์ ๘ (อัญญัคสมันนาคตจิต)^{๑๔๙} ดังนี้ ๑. ตั้งมั่น (สมาหิต) ๒. บริสุทธิ์ (ปารีสุทธิ) ๓. ผ่องใส (ปริโยทนต์) ๔. ปลอดภัย (อนงค) ๕. ปราศจากสิ่งมัวหมอง (วิคตูปกิเลส) ๖. นุ่มนวล (มุกฺกุต) ๗. ควรแก่การงาน (กัมมณีย์) ๘. ไม่หวั่นไหว (อาเนญชุปปัตต)^{๑๕๐}

จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการนี้ เหมาะแก่การนำไปใช้ในการงานทางปัญญาได้ดีที่สุด คือใช้ในการพิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ่มชัดและใช้ในทางบำเพ็ญปัญญาประเภทอภิญญาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เช่น วิชชา ๘ ได้แก่

๑. วิปัสสนาญาณ ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา
๒. มโนมยทธิญาณ ฤทธิ์ทางใจ
๓. อิทธิวิธีญาณ แสดงฤทธิ์ได้
๔. ทิพยโสตญาณ หูทิพย์
๕. เจโตปริยญาณ กำหนดใจผู้อื่นได้
๖. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้
๗. ทิพพจักขุ ตาทิพย์
๘. อาสวักขยญาณ รู้จักทำอัสวะให้สิ้น เป็นปัญญาประเภทโลกุตตระ^{๑๕๑}

ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมาธิซึ่งสัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายของสมาธิด้วย คือ ควรแก่การหรือเหมาะแก่การใช้งานในทางพระพุทธศาสนา คือ งานทางปัญญาในการพิจารณาภาวนาธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง และสมาธิที่ถูกต้องไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึกปล่อยตัวตนเข้าร่วมหายไปทำอะไรๆ แต่เป็นสภาวะที่ใจสว่างโปร่งโล่ง หลุดออกจากสิ่งบดบังบีบคั้นกั้นขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตื่นอยู่เบิกบาน พร้อมทั้งจะใช้ปัญญาเป็นจิตที่ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างสม่ำเสมอทำให้องค์ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับมันผนึกกำลังประสานกัน เป็นจิตไม่พร่า ไม่ฟุ้งกระจาย เสมือนน้ำที่ผนึกประสานกับแบ่งเข้าเป็นก้อนเดียว ทำให้จิตต่อเนื่องอย่างแน่วแน่ มั่นคง เหมือนเปลวเทียนในที่สงบ ดิไฟสงบนิ่ง ลูกใหม่ไปเรื่อย ๆ ส่องสว่างสม่ำเสมอเป็นอย่างดี^{๑๕๒}

^{๑๔๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๙/๘๔.

^{๑๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑ - ๑๒/๒๑.

^{๑๔๙} ที. สี. ๙ / ๑๓๑ / ๗๒.

^{๑๕๐} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

^{๑๕๑} ที. สี. ๙ / ๑๓๑ - ๑๓๘ / ๑๐๑ - ๑๑๐.

^{๑๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๘๓๐.

๓.๒.๖ ความสำคัญของสมาธิ

สมาธิมี ๓ ประเภท คือ

๑) อุปจารสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์บัญญัติ แต่ไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล แต่มีอุคคหนิมิตเป็นอารมณ์ ทั้งนิเวรณต่างๆ ก็สงบเงียบ ดังนั้น ผู้ที่เข้าถึงอุปจารสมาธินี้จึงเรียกว่า ได้อุปจารฌาน

๒) อัปนาสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในอารมณ์บัญญัติ^{๑๕๓} หรือปรมัตถ์ ถึงระดับที่เป็นฌาน เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหาคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ด้วย และนิเวรณถูกประหาณเป็นวิกขัมภนพาน^{๑๕๔} ด้วย องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดมีกำลัง เมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้น จิตตัดภวังค์วาระเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่ คือ เป็นไปตามทางกุศลขณะโดยลำดับ ตลอดทั้งคืนทั้งวันที่เดียว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พึงยืนอยู่ทั้งวัน

๓) ขณิกสมาธิ ความที่จิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมัตถ์(รูป-นาม, ชั้น ๕) ที่ละขณะๆ ตั้งมั่นต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์ (ขณะที่ยังไม่หลับ)

สมาธิ ๓ ประการนั้น ไม่ว่าจะเป็อุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก (ผู้เจริญสมถะแล้วอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา) โยคีที่กำหนดวิปัสสนาโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานสมาธิทั้งสองนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ที่นำเอาสมถะเป็นเครื่องนำทาง หรือบุคคลผู้ไปสู่มรรคผลนิพพานโดยอาศัยสมถะเป็นยานพาหนะ ด้วยเหตุนี้ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิจึงได้ชื่อว่า เป็นจิตตวิสุทธิ^{๑๕๕} ของบุคคลผู้เป็นสมถยานิกะ ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก (ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง)

กระบวนการฝึกอบรมอินทรีย์ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นกระบวนการเจริญภาวนาให้เกิดปัญญา จนถึงขั้นบรรลุมรรค ผล นิพพาน

ในกระบวนการเจริญภาวนานั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพยายามทำสมาธิให้ได้เสียก่อน โดยมีศีลบริสุทธิด้วย ศีลนั้นคือระเบียบควบคุมรักษากายวาจาใจให้เรียบร้อยว่าโดยประเพณีทั้งของชาวบ้านและของนักบวชแต่เมื่อก้าวโดยรวบยอดแล้วมีอย่างเดียว คือ เจตนาในเมื่อเรามีสติระลึกรู้ได้อยู่เสมอเพื่อควบคุมใจให้รู้จักละอายต่อการทำชั่วเสียหาย และรู้สึกตัวกลัวผลของความชั่วจะตามมาพยายามรักษาใจให้อยู่ในแนวทางแห่งการปฏิบัติที่ถูกที่ควรเป็นศีลอย่างดีอยู่แล้ว ตามธรรมดา เมื่อเราใช้เสื้อผ้าที่สกปรกและตัวเองก็สกปรกย่อมทำให้จิตใจใจอึดอัดไม่สบายแต่ถ้าหากเรารู้จักรักษาความสะอาดทั้งร่างกายและเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มย่อมทำให้จิตใจโปร่งใสเบิกบาน ดังนั้นเมื่อศีลไม่บริสุทธิ์เพราะกายวาจาสกปรกก็เป็นผลให้จิตใจเศร้าหมอง ขัดต่อการปฏิบัติธรรมและเป็นเครื่องกั้นใจมิให้บรรลุถึงจุดหมายทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจิตใจที่ได้รับการฝึกมาดีหรือไม่เท่านั้น เพราะใจเป็นผู้สั่งให้พูดให้ทำ ฉะนั้นเราจึงต้องมีการฝึกจิตใจต่อไป

หากทำสมาธิยังไม่ได้ ก็ไม่มีทางที่จะเกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้น สมาธิจึงเป็นบันไดขั้นต้นที่ก้าวไปสู่การเจริญวิปัสสนาปัญญา เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นในสมาธิจนมีกำลังดีแล้ว แม้แต่จะอยู่แค่เพียงอุปจารสมาธิ จิตของผู้ปฏิบัติก็ย่อมมีกำลังและอยู่ในสภาพที่นุ่มนวล ควรแก่การเจริญวิปัสสนา

^{๑๕๓} อภ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๕๓๒.

^{๑๕๔} วิกขัมภนพาน หมายถึง การดับกิเลสด้วยการขมไว้ ของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ย่อมขมนิเวรณไว้ได้ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้นเท่านั้น ดูใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘.

^{๑๕๕} พระโสมณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), วิปัสสนาปฏิบัติวิปัสสนา(ฉบับสมบูรณ์), จำรูญ ธรรมดา แพล, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสันไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า๖๑.

๓.๒.๗ ความสำคัญของฌาน

สภาวะฌานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น ก็แตกต่างกันไป เรียกว่าเป็นความหลุดพ้น แต่เป็นความหลุดพ้นเพียงชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในฌานนั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านเรียกว่าเป็นโลกิยวิโมกข์^{๑๕๖} เป็นวิภังขณวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยขมไว้ด้วยกำลังของฌาน เปรียบเหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้าไว้ เมื่อยกแผ่นหินออก หญ้าก็กลับงอกงามขึ้นมาใหม่ได้

ฌาน ชื่อว่าคุณธรรม เพราะอรรถว่าเผาธรรมที่เป็นข้าศึก (มีนิวรณ์ เป็นต้น) พระโยคีทั้งหลาย ย่อมเผา (ธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์ เป็นต้น) ด้วยฌานนี้ แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฌาน อธิบายว่าพระโยคีทั้งหลายย่อมเผาธรรมที่เป็นข้าศึกหรือย้อมคิดถึงโคจร (คือ อารมณ์สำหรับบ่วงมกสิณ เป็นต้น) อย่างหนึ่งชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่าเพ่ง คือ การเข้าไปเพ่งอารมณ์นั้นเสียเอง เพราะเหตุนี้ นั้นแล ฌานนั้น ท่านจึงเรียกว่ามีอันเข้าไปเพ่งเป็นลักษณะ^{๑๕๗}

การเจริญฌานเพื่อให้เข้าถึงจุดหมายในทางพุทธธรรม องค์ธรรมที่สำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้ายจะต้องเป็นปัญญา และปัญญาที่ใช้ปฏิบัติในขั้นนี้ เรียกว่าวิปัสสนา การเจริญสมาธิจนถึงสภาวะฌาน ซึ่งเป็นองค์ธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดปัญญา ดังพุทธสุภาษิตว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างเหล่านี้ เป็นเหตุเกิดปัญญา ธรรมสองอย่างนี้ ได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา”^{๑๕๘} และว่า “นตถิ ฌานํ อปถณสส” ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ปัญญา และ “นตถิ ปถณ อธายิโน” ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ฌาน พร้อมทั้งสรุปว่า “ยมหิ ฌานญจ ปถณญจ สเว นิพพานสนตike” ผู้ใดมีทั้งฌาน และปัญญา ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน^{๑๕๙}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า “ฌานมี ๒ แบบ ในส่วนเบื้องต้นท่านประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌาน ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถากาวานา แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคท่านประสงค์เอาลักษณะอุปนิชฌาน ซึ่งเกิดจากการเจริญวิปัสสนากาวานา”^{๑๖๐}

การฝึกอบรมจิตให้ความสงบจนเกิดเป็นสมาธิ เมื่อสมาธิตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับอารมณ์อารมณ์ใด อารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน^{๑๖๑}

ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น^{๑๖๒} มี ๒ ลักษณะ คือ

๑) **อารัมมณูปนิชฌาน** การเพ่งอารมณ์แบบสมถะ คือ ภาวะที่จิตสงบนิ่ง อันเนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์สมถะ อรรถกถามหาวิภังค์ มีข้อความปรากฏว่า “อารัมมณูปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งอารมณ์ ได้แก่ สมาบัติ ๘ พร้อมด้วยอุปจาร ท่านเรียกว่าอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเหตุว่าเข้าไปเพ่งอารมณ์ คือ กสิณ ในอรรถนี้ท่านประสงค์เอา อารัมมณูปนิชฌานเท่านั้นว่าเป็นฌาน”^{๑๖๓}

^{๑๕๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑ - ๓๖๒.

^{๑๕๗} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑.

^{๑๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๙.

^{๑๕๙} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

^{๑๖๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๐๕, ๒๖๒ - ๒๖๓.

^{๑๖๑} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๑๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๑๖๓} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๕๕.

ในอรรถกถาสัทธาสูตร มีข้อความปรากฏว่า “คำว่า ฉายนโต แปลว่า เฟ่งพินิจอยู่ในสมาบัติ ๘ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเฟ่งอารมณ์แห่งกสิณ”^{๑๖๔}

ในอรรถกถาปรอจฉราสังฆาตวรรค มีข้อความปรากฏว่า “คำว่า ฉานน ชื่อว่า ฉาน สมาบัติ ๘ ชื่อว่าอารัมมณูปนิชฌาน ก็สมาบัติ ๘ เหล่านี้ เรียกว่าอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเฟ่งอารมณ์มีปฐวี กสิณ เป็นต้น”^{๑๖๕}

ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (อภิธานวรรณนา) มีข้อความปรากฏว่า อาลมพณ (อา+ลพิ อาลม เพ+นิคคหิตาคม+อ) แปลว่า อารมณ์ ที่ยึดเหนี่ยวของจิต. จิตตเจตสิกเกหิอาลมพินนเตติ อาลมพา หมายถึง อารมณ์ที่จิต และเจตสิกยึดเหนี่ยว ชื่อว่า อาลัมพะ เช่น อารมมณ อาลมพณ นิสสย พुरुทิ แปลว่า ขอ พระองค์จงตรัสบอกอารมณ์ ที่ยึดเหนี่ยว ที่อาศัย ที่เข้าไปอาศัย

อารมมณ (อา+รม รมน+ยุ) แปลว่า อารมณ์, อาคนตวา จิตตเจตสิก รมนติ เอเตสุติ อารมมณานิ หมายถึง รูป เป็นต้น เป็นที่จิต และเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่าอารัมมณะ เช่น สมุฏฐาน ปุจฉติ อาหาร ปุจฉติ อารมมณ ปุจฉติ แปลว่า ถาถึงสมุฏฐาน ถาถึงอาหาร ถาถึงอารมณ์^{๑๖๖}

อารมณ์บัญญัติ คือ สภาวะธรรมที่ไม่ได้มีอยู่จริง เช่น สตรี บุรุษ มือ เท้า ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่สามารถ ถือเอาโดยอาการที่มีอยู่จริงได้ ดังนั้น บัญญัติทั่วไป จึงได้ชื่อว่าอภูตตถะ และ อัจจกัตถะ กล่าวคือ เป็น สภาวะธรรมที่ไม่ได้มีอยู่จริงนั้นเทียว ผลปรากฏของอารัมมณูปนิชฌาน คือ สมถฌาน^{๑๖๗} แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ รูปฌาน ๔ และอรุปรฌาน ๔ เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วน เกิดเป็นสมาบัติ ๘^{๑๖๘} และผลของการเจริญ สมาบัติให้สมบุรณ์ ก่อให้เกิดอภิญา ๕ ประการ^{๑๖๙} ได้แก่ ๑. อธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. ทิพพโสธ ความรู้ที่ทำให้มีหุทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ ๔. ปุพเพนิวาสานุส สติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. ทิพพจักขุ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์^{๑๗๐}

คัมภีร์อรรถกถาพุทธกนิยาอธิบายว่า ฉานนติ ทูริฉ อารมมณูปนิชฌาน ลกขณูปนิชฌานนติ. ตตถ อฏฐสมาปตติโย ปรวีกสิณาทีอารมมณ อุนิชฌายนตีติ อารมมณูปนิชฌานนติ สงขย คตา. วิปัสสนามคคผลานิ ปน ลกขณูปนิชฌาน นาม.^{๑๗๑} วิปัสสนา อนิจจาทีลกขณสส อุนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌาน. วิปัสสนาย กิจจสส มคเคน อิชฌนโต มคโค ลกขณูปนิชฌาน. ผล ปน นิโรธสจจ ตถลกขณ อุนิชฌายตีติ ลกขณูปนิชฌาน นาม.^{๑๗๒}

คำว่า ฉาน มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน ลกขณูปนิชฌาน อีกอย่างหนึ่ง ในฉาน ๒ อย่าง นั้น สมาบัติ ๘ จัดเข้าในอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเฟ่งอารมณ์ มีปฐวีกสิณ เป็นต้น แต่ว่าวิปัสสนา

^{๑๖๔} ดูรายละเอียดใน ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๙๙.

^{๑๖๕} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๒๒๖.

^{๑๖๖} พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานปทีปิกา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๗.

^{๑๖๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, หน้า ๑๓๓.

^{๑๖๘} ดูใน อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๔/๗๑.

^{๑๖๙} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๑๗๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๑๗๑} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๑๗๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕

ญาณ มรรคญาณ ผลญาณทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ลักษณะอุปปนิชฌาน

วิปัสสนาญาณได้ชื่อว่าลักษณะอุปปนิชฌาน เพราะเข้าไปกำหนดรู้แจ้งไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่าลักษณะอุปปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักษณะอุปปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

แต่ผลจากสมณะไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญาทั้ง ๕ ประการนี้ ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์^{๑๗๓} เป็นของปุถุชน ยังเสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเทวทัตได้ เจโตวิมุตติของพระโคตม^{๑๗๔} และฌานสมาบัติของพระภิกษุสามเณร ฤาษีและคฤหัสถ์^{๑๗๕} เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา^{๑๗๖} มีใจจุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้สมาบัติ ๘ แต่ยังมีมิจฉาทิฎฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตา และยึดถือในฌานนั้นว่าเป็นนิพพาน ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ^{๑๗๗}

ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา คือ การสร้างสมาธิ ให้ตั้งมั่น ควรแก่การทำงาน เพื่อใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมาธิโต ยถาภูตํ ขานาติ ปสสตี. ผู้มีจิตตั้งมั่น(เป็นสมาธิ) แล้วย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๑๗๘}

จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาสำเร็จด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาโดยมีสมาธิเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วย และได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว แม้ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิศกว่าได้ผลพิเศษแห่งสมณะคืออภิญญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่างๆ ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้พระอนาคามีบางท่านจะไม่ได้ฌาน ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช่นิพพานที่สูงสุดวิเศษอะไรนัก แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยิ่งยืนคงระดับ เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยได้อีก^{๑๗๙}

๒) ลักษณะอุปปนิชฌาน การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนาภาวนา^{๑๘๐} ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นสัจจะของนิพพานบ้าง^{๑๘๑}

วิปัสสนาจัดเป็นฌาน ประเภทเพ่งพิจารณาลักษณะอารมณ์รูป-นาม ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วิปัสสนา อนิจจาติลกขณสส อุปปนิชฌานโต ลกขณอุปปนิชฌาน. วิปัสสนาย กิจจสส มคเคน อิชฌนโต มคโค ลกขณอุปปนิชฌาน. ผลํ ปน นิโรธสจจํ ตถลกขณํ อุปปนิชฌายตีติ ลกขณอุปปนิชฌานํ นาม.^{๑๘๒}

^{๑๗๓} ดูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕, ๑๙๗.
^{๑๗๔} วิ.ม. (บาลี) ๗/๓๕๕/๑๖๑, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๕.
^{๑๗๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๕
^{๑๗๖} ดูใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๗๓.
^{๑๗๗} ที.สี. (บาลี) ๙/๕๐/๒๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐/๔๗, ขุ.จரிய.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.
^{๑๗๘} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.
^{๑๗๙} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/๒๕๕ และ ๓๕๕.
^{๑๘๐} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕. ดูเพิ่มเติมบทที่ ๘
^{๑๘๑} ขุ.อ.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑ , อภิ.ส. อ. (บาลี) ๒๗๓.
^{๑๘๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

วิปัสสนาญาณ ชื่อว่า **ลักขณุปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งรู้พระไตร-ลักษณะ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มักคณญาณได้ชื่อว่าลักขณุปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณะของวิปัสสนาญาณสำเร็จจนส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักขณุปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสังขะ

ลักขณุปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งลักษณะ หมายถึง วิปัสสนา มรรค และผล เป็นวิปัสสนาภาวนาโดยตรง หมายถึง เป็นญาณของวิปัสสนาโดยการเพ่งลักษณะของไตรลักษณะ มีกำลังของสมาธิ ๓ ระดับ คือ (๑) ขณิกสมาธิ เป็นสมาธิชั่วขณะ (๒) อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิจวนจะแน่วแน่ สมาธิที่ยังไม่ถึงที่สุดเป็นขั้นทำให้กิเลสมีวิจรณ์ เป็นต้นระงับก่อนจะเป็นอัปนาสมาธิ คือ ถึงฌาน (๓) อัปนาสมาธิ เป็นสมาธิแน่วแน่ จิตตั้งมั่นสนิทเป็นสมาธิในฌาน^{๑๘๓}

สำหรับลักขณุปนิชฌาน เป็นการเพ่งลักษณะของรูป ไม่ได้เพ่งรูปเหมือนอารมณ์มณุปนิชฌาน การเพ่งดูให้เห็นความเป็นไตรลักษณะมีอนิจจลักษณะ เป็นต้น โดยอาศัยขณิกสมาธิ ไม่ได้อาศัยอุปจารหรืออัปนาสมาธิ แต่เมื่อขณิกสมาธิแนบแน่นมากขึ้นก็จะมีกำลังเท่ากับอัปนาสมาธิเอง

ตามปกติปุถุชนจะสามารถรับรู้รูปนามที่เป็นนามธรรมได้ เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้นปรากฏชัดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยเฉพาะในขณะเจริญวิปัสสนาจะปรากฏอย่างชัดเจน ผู้ที่บรรลุญาณย่อมรับรู้ฌานธรรมที่เป็นมหัคคตธรรมได้ ส่วนผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลย่อมรับรู้ มรรค ผล และนิพพาน โดยประจักษ์ได้ ดังนั้น รูปนามทั้งหมดจึงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริง ซึ่งเรียกว่าปรมาตม์ มิใช่สิ่งที่คิดขึ้นมาเองด้วยการฟังตามกันมา เป็นต้น

สิ่งที่รับรู้ด้วยการฟังตามกันมา อาจจริงหรือไม่ก็ตามนั้นมิใช่ปรมาตม์ แต่สิ่งที่ประจักษ์แจ้งแก่ตนเองนั้นเป็นปรมาตม์ เพราะเป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลง หมายถึง สภาวะที่ประจักษ์แก่วิปัสสนา และบุคคลอื่นก็แสดงธรรมให้ชัดเจนไม่ได้

การรับรู้ของผู้เจริญวิปัสสนา เป็นการรับรู้ของรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ในขณะเดิน และเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นย่อมจะรับรู้จิตที่ต้องการจะเดิน รับรู้รูปที่เกิดขึ้นแล้วดับไปในขณะหนึ่ง ๆ ในขณะนั้น ผู้ปฏิบัติจะเข้าใจได้ว่า เราเดิน เป็นเพียงคำที่ใช้พูดกันในโลก ไม่มีตัวเราที่เดินอยู่จริง มีเพียงจิตที่ต้องการจะเดิน และรูปที่เคลื่อนไหวจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งเท่านั้น แม้ในอริยาบถอื่น ๆ นักปฏิบัติรับรู้จิตที่ต้องการจะทำอริยาบถนั้น ๆ พร้อมด้วยรูปที่เกิดขึ้น และการเกิดดับของรูปจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่ง การรับรู้แบบนี้เป็นการเห็นประจักษ์ด้วยวิปัสสนาญาณ^{๑๘๔}

บรรดา วิปัสสนา มรรค และผลเหล่านี้ วิปัสสนาย่อมเข้าไปเพ่งในไตรลักษณะ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น กิจคือการเข้าไปเพ่งด้วยวิปัสสนาย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ มรรคท่านเรียกว่าลักขณุปนิชฌาน ส่วนผลท่านก็เรียกว่าลักขณุปนิชฌาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งลักษณะที่แท้จริงแห่งนิโรธ^{๑๘๕}

ในฌานทั้ง ๒ อย่างนั้น วิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่าลักขณุปนิชฌาน จริงอยู่วิปัสสนาชื่อว่าลักขณุปนิชฌานเพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งซึ่งลักษณะทั้งสามมีอนิจจลักษณะ เป็นต้น มรรคชื่อว่า ลักขณุปนิชฌานเพราะอรรถว่ายอมให้สำเร็จซึ่งปหานกิจที่มาถึงแล้วโดยวิปัสสนา ผลชื่อว่า ลักขณุปนิชฌานเพราะอรรถ

^{๑๘๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๕๙ - ๖๑.

^{๑๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔ - ๑๒๕, ๑๒๙.

^{๑๘๕} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๑/๑.

ว่าย่อมเข้าไปเพ่งซึ่งนิโรธสังขารอันเป็นตลลักษณะ แต่สมบัติ ๘ พึงทราบว่าเป็นอาร์มมณูปนิชฌาน เพราะการเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งกสิณ^{๑๘๖}

อธิบายว่า การเข้าไปเพ่งโดยลักษณะ หมายถึง การเพ่ง ๓ อย่าง คือ เพ่งวิปัสสนา ๑ เพ่งมรรค ๑ เพ่งผล ๑ ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ ได้อธิบายการเพ่ง ๓ ลักษณะนี้ไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสนาว่า การเพ่งแบบวิปัสสนา ได้แก่ การเพ่งพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์ การเพ่งมรรค ได้แก่ การยั้งกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ ส่วนการเพ่งผลนั้น ได้แก่ การเพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็นสุญญตะ อนิมิตตะ และ อัปปณิหิตะ เป็นการเพ่งเห็นลักษณะอันเป็นสัจจภาวะของนิพพาน^{๑๘๗}

ดังนั้น การเพ่งพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์นั้น คำว่า สังขาร หมายถึง ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นการเข้าไปรู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนามในความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันหมายถึง ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่า ไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับลง เรียกว่าอนิจจลักษณะหรืออนิจจังลักษณะ เพ่งที่ทุกขลักษณะหรือทุกขลักษณะ เป็นเครื่องกำหนดหมายว่า เป็นทุกข ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เพ่งที่อนัตตลักษณะหรืออนัตตลักษณะเป็นเครื่องกำหนดหมายว่า อนัตตา มีใช้อัตตาตัวตน การเพ่งทั้ง ๓ ลักษณะนี้ ได้แก่ การเพ่งที่องค์มานหรือองค์ของสมาธิดังกล่าวแล้ว นั่นเอง เพ่งดู วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา สรูปในข้อนี้ ก็คือ เป็นการเข้าไปเพ่งรูปนามอันเป็นตัววิปัสสนา เพ่งมรรคซึ่งเป็นหนทางดำเนินไปสู่ผล แล้วก็เพ่งผลต่อ ซึ่งหมายถึง พระนิพพานตามลำดับ

๓.๓ ระดับสมาธิในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม^{๑๘๘} ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง ๔ ประการคือ ทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค^{๑๘๙} มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่งแสงให้แสงสว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความรู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนแสงสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง โดยมีสมาธิเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”^{๑๙๐}

^{๑๘๖} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๔/๑/๑, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๙๒. ฌายนโถติ ลกขณูปนิชฌานเนน จ อารมมณูปนิชฌานเนน จ ฌายนโถ ฯ ตถล ลกขณูปนิชฌานํ นาม วิปัสสนามคคผลานิ ฯ วิปัสสนา หิ ติณิ ลกขณานิ อุปนิชฌายตีติ ลกขณูปนิชฌานํ ฯ มคโค วิปัสสนาย อคตคกัจจ สาทตีติ ลกขณูปนิชฌานํ ฯ ผลิ ตถลลขณนิโรธจจจ อุปนิชฌายตีติ ลกขณูปนิชฌานํ ฯ อฎฐสมาปตติโย ปน กสิณารมมณสส อุปนิชฌายนโถ อารมมณูปนิชฌานนติ เวทิตพพา.

^{๑๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๑.

^{๑๘๘} รูป คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ ดูใน อง.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓. นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ..ดูใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.

^{๑๘๙} อภ.ส.ง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๑๙๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

ตามแนวทางพระพุทธศาสนา ทั้งฌานและญาณล้วนมีลักษณะสนับสนุนซึ่งกันและกัน นำพาไปสู่ อริยสัจธรรม ฌานเป็นไปสู่ความสงบ เป็นสถานที่พักเพื่อก้าวไปสู่ญาณ และจากญาณนั่นเองที่พัฒนาไปสู่ความรู้ หรือวิชา ต่อไปจนเข้าสู่มรรคผล นิพพาน

๓.๓.๑ การเจริญวิปัสสนา ของสมถยานิก

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่ หลัง ตามความหมายอย่างกว้าง สมถะที่บำเพ็ญก่อนนั้น อาจได้เพียงอุچارสมาธิ หรือก้าวไปถึงอัปนาสมาธิได้ฌานสมบัติ ก็ได้^{๑๙๑}

สมถะ คือ จิตตั้งมั่น สงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว ทำให้นิวรณ์สงบระงับลงได้^{๑๙๒} ผลสำเร็จสูงสุดของการเจริญสมถะ คือ ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่นแน่ว ถึงขั้นอัปนาสมาธิ^{๑๙๓}

ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่นแน่ว ได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธิมันเอง หรือ แปลได้อีกว่า เพ่ง พินิจ ครุ่นคิด เอาใจจดจ่อ ก็ได้^{๑๙๔} ในคัมภีร์อรรถกถาแบ่งฌานออกเป็น ๒ จำพวก คือ อารัมมณูปนิช^{๑๙๕} และลักขณูปนิชฌาน^{๑๙๖} ในฌาน ๒ จำพวกดังกล่าว การเพ่งอารมณ์แบบสมถะ เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน ได้แก่ สมถสมาธิ^{๑๙๗} คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่นแน่ว ถึงขั้นอัปนาสมาธิ^{๑๙๘} แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑) รูปฌาน คือ การเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับตามอารมณ์ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ ปฐมฌาน ทุตยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ได้แก่ สภาวะจิตเพ่งอารมณ์จนแน่นแน่วโดยการอาศัยรูปธรรม หรือ รูปาวจรเป็นเครื่องยึดของจิต หรือเป็นที่เกาะของจิตให้ตั้งอยู่ในวัตถุที่ยึดเกาะนั้น ไม่มีการเปลี่ยนอารมณ์ที่ยึดเกาะนั้น จนจิตเป็นสมาธิแน่นแน่วไปตามลำดับ เริ่มแต่อุچارสมาธิเป็นจิตระงับนิวรณ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องรบกวนจิต เมื่อจิตยึดหรือเกาะอยู่ในรูปหรือวัตถุนั้นมากเข้าจิตก็มีกำลังมากขึ้นจนถึงอัปนาสมาธิอันเป็นสภาวะ ที่เรียกว่าฌานจิต ในขณะนั้น เรียกว่าผู้เข้าฌานหรือดำรงจิตอยู่ในฌาน เมื่อจิตไม่ตกจากสมาธิ กำลังแห่งสมาธิก็จะเพิ่มขึ้นไปตามลำดับ

๒) อรูปฌาน คือ การเพ่งอรูป คือนามธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับ คือ อากาสาัญญายตน ฌาน วิญญาณัญญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

คุณสมบัติพิเศษของรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ของบุคคล ๕ ประเภท คือ

๑. ของบุคคลบางพวก มีความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์
๒. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งวิปัสสนา
๓. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งอภิญา

^{๑๙๑} พุทธธรรม ขยายความ หน้า ๓๓๑.

^{๑๙๒} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๕๕, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.

^{๑๙๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๑๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๑๙๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕.

^{๑๙๖} ชุ.อ.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑, อภิ.ส. อ.(บาลี) ๒๗๓.

^{๑๙๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๖๘.

^{๑๙๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

๔. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งนิโรธ

๕. ของคนบางพวก มีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์^{๑๙๙}

ในบรรดาบุคคล ๕ ประเภทเหล่านี้

ฉ. ฆานทั้ง ๔ ของพระชีณาสพทั้งหลาย ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์ เพราะพระชีณาสพเหล่านั้นตั้งใจไว้อย่างนี้ว่า เราเข้าฉานแล้ว มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง จักอยู่เป็นสุขตลอดวัน แล้วทำบริกรรมในกสิณ ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้น ฉานทั้งหลายของเหล่าพระเสขะและปุถุชนผู้ออกจากสมาบัติแล้วตั้งใจไว้ว่า เรามีจิตตั้งมั่นแล้วจะมีปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ จักว่าเป็นบาทแห่งวิปัสสนา^{๒๐๐}

ส่วนบุคคลเหล่าใด ทำให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้นแล้ว จึงเข้าฉานที่มีอภิญญาเป็นบาท แล้วออกจากสมาบัติ ปรารธนาอภิญญา^{๒๐๑}ว่า แม้เป็นคน ๆ เดียว กลับเป็นมากคนก็ได้ จึงให้เกิดขึ้น ฉานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้นย่อมเป็นบาทแห่งอภิญญา

ส่วนบุคคลเหล่าใด ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้น จึงเข้านิโรธสมาบัติแล้วตั้งใจไว้ว่า เราจำเป็นผู้ไม่มีจิตบรรลุนิโรธนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรมเทียว ตลอดเจ็ดวันแล้วให้ฉานเกิดขึ้น ฉานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้นย่อมเป็นบาทแห่งนิโรธ

ส่วนบุคคลเหล่าใดทำให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้นแล้ว ตั้งใจไว้ว่า เราเป็นผู้มีฉานไม่เสื่อม จักเกิดขึ้นในพรหมโลก แล้วให้ฉานเกิดขึ้น ฉานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้น มีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์

ฉานเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงให้เกิดขึ้นแล้ว ณ โคนต้นโพธิพฤกษ์ได้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาด้วย เป็นบาทแห่งอภิญญาด้วย เป็นบาทแห่งนิโรธด้วย บันดาลกิจทั้งปวงให้สำเร็จด้วย บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอานวยให้คุณทั้งที่เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระ^{๒๐๒}

ก. สมถยานิก ใช้สมาธิระดับรูปฌาน ๔

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงรูปฌานที่เกิดขึ้นจากการเจริญสมถะตามลำดับ ดังนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้ปรารภความเพียร มีความเพียรไม่ย่อหย่อนแล้วมีสติมั่นคง ไม่เลอะเลือน มีกายสงบไม่กระสับกระส่าย มีจิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

๑. เรานั้นสดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

๒. เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป เราบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

๓. เพราะปิติจางคลายไป เรามีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข’

^{๑๙๙} ดูรายละเอียดใน มหาหมกกุฎา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๗๗.

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดใน พระมหากถุช ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า (ก).

^{๒๐๑} ดูรายละเอียดใน พระทรงยศ ยสโร (ตั้งจิตพิทักษ์กุล), “ศึกษาการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลในปุนธุ โฉนาทสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิปัสสนากาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๐๒} ดูรายละเอียดใน มหาหมกกุฎา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๗๘.

๔. เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปแล้วเราบรรลุจุดตถุณานที่ไม่มีทุกข์ และไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่”^{๒๐๓}

ปฐมฌานมีองค์ ๕

- วิตก มีอารมณ์จับอยู่ที่ปฏิภาคนิมิตกำหนดจิตจับภาพปฏิภาคนิมิตนั้น เป็นอารมณ์
- วิจารณ์ พิจารณาปฏิภาคนิมิตนั้น คือพิจารณาว่ารูปปฏิภาคนิมิตสวดยตงดงามคล้ายแว่นแก้ว ที่มีคนชำระสิ่งเปรอะเปื้อนหมดไป เหลือไว้แต่ดวงแก้วที่บริสุทธิ์
- ปีติ ผรณาปีติ อากาเร็นชาบชานทั้งร่างกาย คล้ายกับร่างกายใหญ่สูงขึ้นกว่าปกติ
- สุข มีอารมณ์เป็นสุขเยือกเย็น
- เอกัคคตา มีจิตเป็นอารมณ์เดียว จับอยู่ในปฏิภาคนิมิตเป็นปกติ ไม่สอดส่ายอารมณ์ออก นอกจากปฏิภาคนิมิต^{๒๐๔}

องค์ฌานทั้ง ๕ ประการนี้เป็นคุณเครื่องกำจัดนิรวณ ๕ โดยตรง แบบ**ข่มไว้ชั่วคราว**ในทุกขณะที่ยังปรากฏองค์ฌานอยู่ ที่เรียกว่า วิกขัมภนปหาน^{๒๐๕} ดังคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายอภิชาดชาดก ย่อมกำจัดความใคร่ในกาม(กามฉันท) ปีติย่อมกำจัดความพยาบาท(พยาบาท) วิตกย่อมกำจัดความง่วงเหงา ซึมเซา(ถีนมิท) สุขย่อมกำจัดความลึกลับสงสัย(วิจิกิจฉา) วิจารณ์ย่อมกำจัดความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจกุกกัจ) ^{๒๐๖}

จุดตถุณาน (หรือปัญจฌาน) มี องค์ ๓^{๒๐๗} คือ

- อุเบกขา ภาวะที่วางเฉย ความวางตนเป็นกลางแห่งจิต
- สติ ความตามระลึก ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม^{๒๐๘}
- เอกัคคตา มีจิตเป็นอารมณ์เดียว คือมีอารมณ์จับอยู่ในปฏิภาคนิมิตเป็นปกติ ไม่สอดส่ายหาอารมณ์อื่นออกนอกจากปฏิภาคนิมิต^{๒๐๙}

ดังนั้นรูปฌาน ๔ ทั้งหมดมีอาการที่ปรากฏ ดังนี้ คือ

ปฐมฌาน^{๒๑๐} ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) เอกัคคตา^{๒๑๑} (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)

ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ ความอิ่มใจ สุข (ความสุข) เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)^{๒๑๒}

^{๒๐๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

^{๒๐๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๔/๔๒.

^{๒๐๕} การละกิเลสด้วยอำนาจของการข่มตัวของฌาน เป็นการสงบชั่วคราว ประดุจ หินทับหญ้า ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑/๓๕/๑๒๖.

^{๒๐๖} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๒๙๙, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๙๙.

^{๒๐๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๗/๔๐๙.

^{๒๐๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๔/๓๙๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๕๘/๓๐๔.

^{๒๐๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๔/๔๒.

^{๒๑๐} คุรายละเอียดใน มหาหมกฺกฐา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๔๔.

^{๒๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, ชำระเพิ่มเติมครั้งที่ ๑, หน้า ๘๘.

^{๒๑๒} คุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๑.

ตติยฌาน^{๒๑๓} ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข (ความสุข) เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)

จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา (ความวางเฉย)^{๒๑๔} เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)

บุคคลทั่วไปปรากฏองค์ฌานเพียง ๕ เท่านั้น แต่บุคคลผู้มีปัญญามาก เช่นพระสารีบุตรเถระสามารถกำหนดเห็นสภาวะธรรมในรูปฌานทั้ง ๔ ได้ถึง ๑๖ ประการ คือ วิตก (ความตรึก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูกต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) ฉันทะ (ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ)^{๒๑๕}

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว ชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์ สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้ย่อมมีกำลังมาก เป็นบาทฐานในการเจริญปัญญาต่อไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐานย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจาก อาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ”^{๒๑๖}

ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาได้รูปฌาน ขึ้นใดขั้นหนึ่งก่อนแล้ว หรือได้อุปจารสมาธิ จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง คือ ผู้ได้ฌานแล้วออกจากฌาน แต่จิตยังทรงอารมณ์ฌานนั้นอยู่ แล้วพิจารณาสภาพธรรมที่ประกอบอยู่ กับฌานนั้นๆ^{๒๑๗} ตามแนวการพิจารณาสังขารในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หรืออัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานต่อไป คือ พิจารณารูป-นามที่ปรากฏชัด จนพิจารณาเห็นรูป-นามที่เป็นอารมณ์จิตดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิด “วิปัสสนาญาณ” ไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๒๑๘} บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล และเมื่อบรรลุมรรคแล้ว จัดเป็นพระอริยบุคคลประเภท สัทธานุสारीหรืออัมมานุสारी อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นเป็นกายสักขี^{๒๑๙} เมื่อบรรลุพระอรหันต์ เป็นประเภท “ปัญญาวิมุตติ”

ข. สมถยานิก ใช้สมาธิระดับรูปฌาน ๔

รูปฌาน เป็นสภาวะที่อัปนาจิตพ้นจากอารมณ์ที่เป็นรูป เป็นสภาวะที่ใช้การเพ่งสติตัดกระแส รุปารมณ์ ซึ่งในการเพ่งฌานนี้ สติที่เหลืออยู่จะมีเพียงอุปัสัญญาเท่านั้น รูปฌานมี ๔ ระดับคือ

๑. อากาสนัญจายตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดอากาต หมายถึงช่องว่างหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าฌานไม่มีรูปซึ่งจัดเป็นรูปฌาน^{๒๒๐}

^{๒๑๓} ติวราญละเอียตโน มหามกุกฺขา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๖๔ – ๒๗๐.

^{๒๑๔} ติวราญละเอียตโน มหามกุกฺขา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๗๗.

^{๒๑๕} ดู ม.อุปริ. (ไทย) ๑๔/๔๔/๑๑๑.

^{๒๑๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖ .

^{๒๑๗} ติวราญละเอียต อก.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘, พุทธธรรม ขยายความ หน้า ๓๓๑.

^{๒๑๘} ติวราญละเอียตในหนังสือ อานาปาสติภาวนา หน้า ๑๙๑ – ๑๙๗.

^{๒๑๙} วิสุทธิติ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๒๒๐} ติวราญละเอียตโน ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๔/๑๑๓.

ในคำว่า อากาสนัญญาตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอากาสนัญญาตนะมาน ผู้ปฏิบัติในอากาสนัญญาตนะภูมิหรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ชื่อว่าอากาสนัญญาตนะ

ในคำว่า อากาศไม่มีที่สุดนั้น หมายถึง อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่าธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้นี้เรียกว่าอากาศ ภิกษุตั้งจิตไว้ด้วยดีแผ่ไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอากาศไม่มีที่สุด^{๒๒๑}

๒. วิญญาณัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือภพของผู้เข้าถึงอรุณภูมิ^{๒๒๒}

ในคำว่า วิญญาณัญญาตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคลผู้เข้าวิญญาณัญญาตนะ ผู้ปฏิบัติในวิญญาณัญญาตนะภูมิหรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

ในคำว่า วิญญาณไม่มีที่สุดนั้น หมายถึง ภิกษุมนสิการอากาศนั้น นั้นแหละ ที่วิญญาณถูกต้องแล้วแผ่ไปไม่มีที่สุด เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณไม่มีที่สุด

๓. อากิญจัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงอรุณภูมิ^{๒๒๓}

ในคำว่า อากิญจัญญาตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอากิญจัญญาตนะ ผู้ปฏิบัติในอากิญจัญญาตนะภูมิหรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข ในปัจจุบันในคำว่า อะไร ๆ สักน้อยหนึ่งก็ไม่มีนั้น หมายถึง ภิกษุทำวิญญาณนั้น นั้นแหละ ไม่ให้มีให้เสื่อมไป ให้อันตรธานไป พิจารณาเห็นว่าน้อยหนึ่งก็ไม่มี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอะไร ๆ สักน้อยหนึ่งก็ไม่มี

๔. เนวะสัณญานาสัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่เลิกกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงภาวะที่มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่^{๒๒๔}

ในคำว่า เนวะสัณญานาสัญญาตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคลผู้เข้าเนวะสัณญานาสัญญาตนะ ผู้ปฏิบัติในเนวะสัณญานาสัญญาตนะภูมิหรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

ในคำว่า ผู้มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่เช่นนั้น หมายถึง ภิกษุมนสิการน้อมจิตระลึกถึงอากิญจัญญาตนะนี้ นั้นแหละ โดยความเป็นฌานที่สูงบ เจริญสมบัติที่มีสังขารเหลืออยู่ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าผู้มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่^{๒๒๕}

สภาวะของอรุณภูมิ เป็นการกำหนดของสภาวะสิ่งที่ไม่ใช่รูปธรรมเป็นอารมณ์ สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการกำหนดคือนามธรรม ในการกำหนดสภาวะธรรมของพระสารีบุตรได้กำหนดรู้องค์ธรรมต่างที่เกิดขึ้นเห็นเป็นไตรลักษณ์ ว่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

^{๒๒๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕ - ๖๒๐/๔๑๐ - ๔๑๒.

^{๒๒๒} ตูรายละเอียดใน ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๓.

^{๒๒๓} ตูรายละเอียดใน ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๕/๑๑๔.

^{๒๒๔} ตูรายละเอียดใน ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔.

^{๒๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕ - ๖๒๐/๔๑๐ - ๔๑๒. พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๘๓.

หากบุคคลใดได้ปฏิบัติสมถกาวนา ชนิดที่สามารถทำรูปฌานทั้ง ๔ ให้สมบูรณ์ได้ เช่น กสิน ๑๐ อาณาปานาสติ อัมปมัญญา ๔ (เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา) เป็นต้น เมื่อได้รูปฌาน ๔ สมบูรณ์ แล้วต่อด้วยเจริญอูรูฌาน ๔ จนจิตหลุดพ้นจากรูปกาย จิตเกิดเป็นเจโตวิมุตติ นำเอาสภาพธรรมที่ประกอบกับจิตนี้มาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนา ในหมวดเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา หรือธัมมานุปัสสนาต่อไป คือพิจารณาธรรมที่ปรากฏชัด จนพิจารณาเห็นธรรมที่เป็นอารมณ์จิตดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิด “วิปัสสนาญาณ” ไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๒๒๖} บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล

เมื่อบรรลุธรรมโสดาบันตามแนวทางนี้แล้ว จัดเป็นพระอริยบุคคลประเภทสัทธานุสारी หรือธัมมานุสारी อย่างไม่อย่างหนึ่ง หากบรรลุอนาคามี ก็เป็นประเภทกายสักขี^{๒๒๗} และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มีชื่อเรียกว่า อุโกโตภาควิมุต หมายถึง พระอรหันต์ผู้เจริญสมณะ^{๒๒๘} หลุดพ้นจากรูปกายเป็นเจโตวิมุตติ^{๒๒๙} แล้วเจริญวิปัสสนาจนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค^{๒๓๐}

ค. วิปัสสนาญาณ ๙

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี”^{๒๓๑} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”^{๒๓๒}

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม^{๒๓๓} ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๒๓๔} มีลักษณะรู้สภาวะธรรมดา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่งแสงให้สว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ส่วนสมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”^{๒๓๕}

สภาวะญาณในการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคล ในคัมภีร์พระไตรปิฎกแสดงวิปัสสนาญาณไว้ ๙ ชั้น มุ่งหมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา นำบุคคลผู้ปฏิบัติให้ไปสู่โลกุตระปัญญา หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง นับตั้งแต่อุทัพพญาณ จนถึงอนุโลมญาณ เพราะอุทัพพญาณเป็นญาณแรกที่รู้เห็น

^{๒๒๖} ดูรายละเอียดในหนังสือ อานาปานสติกาวนา หน้า ๑๙๑ - ๑๙๗.

^{๒๒๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๒๒๘} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๓๑๙-๓๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

^{๒๒๙} ดูใน อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๒๓๐} ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๑๗๗.

^{๒๓๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๒๓๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๒๓๓} รูป คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ ดูใน อง.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓. นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ..ดูใน ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.

^{๒๓๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๒๓๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

ไตรลักษณ์ ด้วยปัญญาชนิดที่เรียกว่าภาวนามยปัญญาโดยตรง โดยไม่ต้องอาศัยจินตามยปัญญาเข้ามาช่วย เป็นสภาวะญาณที่ปรากฏแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิก^{๒๓๖}

เมื่อเกิดวิปัสสนาญาณ ๙ แล้ว จะเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง คือเข้าถึงญาณทัสสนวิสุทธิ และในระหว่างนั้นจะเกิดญาณหนึ่งคือโคตรภูญาณ แปลว่า ญาณครอบโคตร หมายถึงญาณที่อยู่ท่ามกลางระหว่าง เป็นปุถุชนกับอริยชน เปรียบเหมือนคนข้ามเรือ เมื่อเรือเข้าเทียบท่าแล้วก้าวขาข้างหนึ่งลงไปเหยียบบนเรือ ส่วนขาข้างหนึ่งยังอยู่บนบก จะกล่าวว่าบุรุษผู้นี้อยู่บนบกหรือในน้ำอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงอย่างเดียวย่อมไม่ได้ เพราะตามสภาพที่เป็นจริง บุรุษคนนี้ได้อยู่ในทั้งน้ำและบนบก สภาพจิตของผู้เข้าถึงโคตรภูญาณนี้เป็นเบื้องต้นแห่งโสตาปัตติมรรคญาณ เปรียบเหมือนแสงเงินแสงทอง เป็นนิมิตหมายแห่งพระอาทิตย์กำลังจะขึ้น ตัววิปัสสนาญาณ ๙ และโคตรภูญาณนี้จะเรียงลำดับขั้นตอนที่จะให้จิตเข้าถึงมรรค ผู้ปฏิบัติเมื่อได้ผ่านขั้นตอนมาโดยลำดับแล้ว จะได้บรรลุมรรคผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิต

๓.๓.๒ เจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก

ก. วิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการอาศัยขณิกสมาธิเป็นฐานในการปฏิบัติ ทำให้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน ด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วนๆ บุคคลประเภทนี้มีขณิกสมาธิอย่างเดียวเป็นจิตตวิสุทธิ^{๒๓๗}

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตเหมือนฉนวนในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูปนามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดก่อนและลำดับจิตที่ภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมถิ์ดังกล่าวต่างจากฉนวนในสมถภาวนาคือฉนวนในสมถภาวนารับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูปนาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้บ้าง ทั้งปรากฏความเป็นรูปนาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับเป็นต้น

ในคัมภีร์มหาภูทิกาวา “คำว่า ขณิกจิตเตกคคตา มีความหมายว่า สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิรรมณ์ที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่หยั่งลงแล้ว”^{๒๓๘}

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน ผู้เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใดๆ มาก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนา คือ ใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง^{๒๓๙}

วิปัสสนายานิก หมายถึง บุคคลผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นเครื่องนำทาง หรือบุคคลผู้ไปสู่มรรค ผล นิพพานโดยอาศัยวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยานพาหนะ^{๒๔๐}

^{๒๓๖} คุรยละเอียดยใน อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๗, อง.จตุกก.ฎีกา(บาลี) ๒/๑๖๒/๔๒๕

^{๒๓๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๖๑.

^{๒๓๘} วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๐๙, บาลีว่า ขณิกจิตเตกคคตาติ ขณมตตภูตฺติโก สมาธิ. โสปี ทิ อารมมณ นินนตรฺ เอกากาเรน ปวตตมโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺโกโต อปปีโต วย จิตฺตํ นิจจลํ ฐเปติ.

^{๒๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ 41, หน้า ๔๔๙.

^{๒๔๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**, หน้า ๖๐.

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนาโดยมีปรมาตมเป็นอารมณ์ คือ กำหนดรูปและนาม หรือชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๖ หรือธาตุ ๑๘ เป็นต้น เป็นอารมณ์โดยทางพระไตรลักษณ์ จนบรรลุ มรรค ผล นิพพาน^{๒๔๑}

การสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิ วิปัสสนา จึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”

การพิจารณาเห็นเวทนา ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นชรา และมรณะโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นชราและมรณะโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในกาวนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”^{๒๔๒}

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า วิปัสสนายานิกไม่ใช่การเจริญสมถกาวนาจนได้บรรลุอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิมาก่อน แต่เริ่มเจริญขณิกสมาธิเป็นลำดับแรก และยังให้เกิดนามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัยปริคคทญาณซึ่งแสดงไว้โดยประธานนี้ แล้วจึงกำหนดรูปนามโดยไม่เที่ยงนั้น เป็นต้น ตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไป

ข. ขณิกสมาธิ

วิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาก่อนได้สมาธิภายหลัง พร้อมกับการบรรลุอัสวัคชญาณ) แต่อย่างน้อยจะต้องมีสมาธิระดับขณิกสมาธิ เพื่อใช้ในการพิจารณา เมื่อพิจารณาจนวิปัสสนาญาณสูงขึ้น และเมื่อขณะบรรลุอัสวัคชญาณ สมาธิย่อมเต็มเปี่ยมโดยอัตโนมัติ คือได้ปฐมฌานเป็นอย่างน้อย

ในการเจริญวิปัสสนาแบบสุทธวิปัสสนา (วิปัสสนาล้วน) โดยการพิจารณารูป-นาม ชั้นที่ ๕ ที่จิตรับรู้ในปัจจุบันขณะ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในคัมภีร์ปรมาตมัญจุสาเรียกว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) และบริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นเตรียมหรือเริ่มลงมือ) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกว่า ขณิกสมาธิ^{๒๔๓}

๑) ความหมายตามศัพท์

ขณิกสมาธิ เป็นศัพท์สมาสกันของศัพท์ ๒ ศัพท์ คือ ขณิก กับ สมาธิ โดยสามารถแยกออกและวิเคราะห์ได้ดังนี้

๑) ขโณ แปลว่า การเริ่มต้น ดังบาลีว่า “ขโณ โว ภิกขเว ปฏิทโท พรหมจริยา.”^{๒๔๔} แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอได้ขณะ (เริ่มต้น) เพื่ออยู่ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว” และว่า “ขโณ โว มา อุปัจจคา”^{๒๔๕} ขณะอย่าได้ล่วงเธอทั้งหลาย,

ขโณ มีความหมายว่า รวดเร็ว ดังบาลีว่า “ชีวิติ อตตภาโว จ สุขทุกขา จ เกวลา เอกจิตต-

^{๒๔๑} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยาม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯมหานคร., หน้า ๖๐.

^{๒๔๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘-๔๑๙.

^{๒๔๓} อัง. อ. (บาลี) ๒๓ / ๑๖๐ / ๓๐๘-๓๑๑.

^{๒๔๔} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๓๕/๑๑๘.

^{๒๔๕} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๑๕/๗๑.

สมายุตฺตา ลหุสฺส วตฺตเต ขฺโณ.”^{๒๔๖} “ชีวิต อติภาพ สุขและทุกข์ ล้วน ประกอบด้วยจิตดวงเดียว ขณะเป็นไปรวดเร็ว”

ขณะ มีความหมายว่า สิ้นไป ดังพระบาลีว่า “ขวยยวิราโคติ สงฺขารานํ ขณฺภงฺโก.” ความดับไปทุก ๆ ขณะแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ขยวิราโค^{๒๔๗}

ขโณ (ขณฺ หีสาย + อ) ขณะ, ช่วงขณะ, ช่วงเวลาที่ติดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง. ทสฺหิ อจฺจราหิ อํกุสิโณฏฺเฐหิ ลกฺขิตฺโต กาลิโ ขโณ นาม. แปลว่า “ช่วงเวลาที่กำหนดด้วยการติดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง ชื่อว่า ขณะ”

ขโณตฺติติ ขโณ เวลาที่เบียดเบียน (ชีวิตสัตว์) ชื่อว่า ขณะ, สุตตฺตานํ อายุ ขยติ หายติ เอตฺถาติ ขโณ เวลาที่เป็นกาลเสื่อมอายุของสัตว์ ชื่อว่า ขณะ (ซี ขเย + ยุ, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบสระหน้า),^{๒๔๘}

ขณิก เป็นคุณศัพท์ มาจาก ขณ แปลว่า ช่วงขณะ, ช่วงครู่, ช่วงยาม, ไม่ยั่งยืน, เปลี่ยนแปลงได้; ตามปกติเป็นโวพจน์ของ อิตฺตร

สรุปว่า ขณะ มีความหมาย ดังนี้คือ ๑) อาร์มยะ ความเริ่มต้น ๒) วิหเสสะ ความเบียดเบียน ๓) กาลวิหเสสะ เวลาขณะเดียวเท่ากับติดนิ้ว ๑๐ ครั้งติดกัน ๔) นิพยาปารัฐิธิ การตั้งอยู่ไม่นาน^{๒๔๙}

๒) ขณิกํ ชีวิตํ ลหุํ ชีวิตํ อิตฺตรํ ชีวิตํ.^{๒๕๐} ชีวิต เป็นไปช่วงขณะ ชีวิตเล็กน้อย ชีวิตนิดหน่อย

ขณิกนฺติ มนฺทกาลํ กาลนฺตรปฏฺิเสโ คำว่า ช่วงขณะ ได้แก่ เหลือเวลาน้อย ปฏิเสธระหว่างกาล^{๒๕๑}

ขณิกตฺตา จ รมฺมานํ, เยหิ ขนฺเฑหิ เต กตฺ.อมฺนาปํ นิรุทฺธา เต, กสฺส ทานีธ กุชฺฉสิ.^{๒๕๒} อนึ่ง เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นไปช่วงขณะ เจ้าทำความไม่พอใจด้วยขันธเหล่าใด ขันธเหล่านั้นก็ดับไปแล้ว ที่นี้เจ้าจะโกรธใครในที่นี้

เอกจิตฺตฺกขณิกายฺเว อปฺปนา. อปฺปนาจิตฺตฺตฺเป็นไปเร็วเพียงช่วงขณะจิตเดียว^{๒๕๓}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าว ขณิกापिदि ขณฺ ขณฺ วิชฺชุปฺปาทสฺหิตฺสา โหติ^{๒๕๔} ขณิกापिदि เป็นเช่นกับฟ้าแลบอยู่ ทุก ๆ ขณะ ต่อเนื่องกัน

ขณิกจิตฺตฺกคฺคตฺตาติ ขณฺมตฺตฺตฺริตฺโก สมาริ^{๒๕๕} สมาริที่ตั้งอยู่ช่วงขณะ ชื่อว่าภาวะที่มีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งขณิกจิต

อุทฺทวยยปริจฺฉินฺโน อตฺตโน ปวตฺตติกาลสงฺขาโต ขโณ เอเตสฺ อตฺถิติติ ขณิก^{๒๕๖} ขณะ กล่าวคือกาลเป็นไปของนั่นเอง ที่กำหนดด้วยความสิ้นไปและความเสื่อมไป มีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น เหตุการณ์ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ขณิกะ (ธรรมมีระยะเวลาเพียงเกิดแล้วก็ดับไป)

^{๒๔๖} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๙/๙๗.

^{๒๔๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๔.

^{๒๔๘} พระมหาสมปอง มุทิต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๑๒.

^{๒๔๙} พระมหาสมปอง มุทิต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๙๙๕.

^{๒๕๐} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๙/๙๘ .

^{๒๕๑} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๑๕๑.

^{๒๕๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๙๙.

^{๒๕๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/ ๘๒.

^{๒๕๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๘๒.

^{๒๕๕} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๗๙.

^{๒๕๖} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๑.

ขณิก (วิ.) เป็นไปชั่วขณะ, ชั่วขณะ^{๒๕๗} คำศัพท์ที่ใช้ร่วมกันกับขณิก เช่น เอกกขณิก, นานกขณิก, ขณิกมรรณ, ขณิกขรา, ขณิกาปีติ, ขณิกนิโรธ เป็นต้น

๓) ขณิกสมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะ ซึ่งมีบาลีในปฏิสัมภิทามรรคว่า อิเมทิจ ปน นีวรเณทิวิสุทธิจิตตสส โสฬสตุฏกั อานาปานสสตี ภาวยโต ขณิกสโมธานา เมื่อพระโยคาวจรผู้มีจิตหมดจดจากนิรอรณเหล่านี้ เจริญสมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้^{๒๕๘}

ขณิกสมาธิ (ปุง.) สมาธิชั่วขณะ คือ จิตที่ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวชั่วคราว จิตที่นิ่งอยู่ในอารมณ์เดียวชั่วคราว^{๒๕๙}

สรุปว่า ขณิกสมาธิ คือ ภาวะที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์วิปัสสนาคือรูปและนามที่มีความเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเป็นขณะ ๆ ไป โดยมีสติสัมปชัญญะและความเพียรยิ่งช่วยสนับสนุน

๒) ความหมายโดยอรรถนัย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า ตานินิ วา ปน ฆานานินิ สสมาปชชิตวา วุฏฺฐาย ฆานสมปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมปสสโต วิปสสนากุขเณ ลกขณปฏิเวธเณ อุปปชชติ ขณิกจิตเตกคคตา.^{๒๖๐}

ก็หรือว่า เมื่อพระโยคาวจรเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้วมาพิจารณาจิตอันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไปอยู่ ภาวะที่ขณิกจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น

โสปี ทิ อารมมเณ นิรนฺตรํ เอกกาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺขโต อปปีโต วีย จิตฺตํ นิจฺจลํ จเปติ.^{๒๖๑} สมาธิที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยอาการที่ตั้งมั่นอย่างเดียวในอารมณ์ที่เป็นรูปนาม ที่ตนนำมากำหนด ย่อมไม่ถูกนิรอรณซึ่งเป็นปฏิปกขธรรมเข้ามาครอบงำ เป็นสมาธิที่สามารถทำวิปัสสนาจิตให้ตั้งมั่นจนถึงอัปนาสมาธิ หรือเหมือนกับฌานสมาธิที่เข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ เช่นกัน

อีกประการหนึ่งกล่าวว่า จิตเตกคคตามโตติ ภาวนมนุยุตเตน ปฏิลทมตตํ นาตีสุภาวิตํ สมาธานํ. ตมปน อุปริ วุจฺจมานานํ สมာธิวิเสธานํ มูลการณภาวโต “มูลสมาธิ” ติ วุตโต สวายํ จิตเตกคคตามโต “อชฺมตตเมว จิตตํ สณฺฐเปมิ สนนินสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ สมาทหามิ” ติอาทิสฺส วีย ขณิกสมาธิ อธิปเปโต.^{๒๖๒}

ความตั้งมั่นที่ยังอบรมไม่ตึ้นัก พอสักว่าผู้ประกอบการภาวนาพึงได้ ชื่อว่า สภาวะสักว่ามีอารมณ์เดียวแห่งจิต ก็สภาวะที่พอสักว่าจิตมีอารมณ์เดียวนั้นนั้น ที่ท่านเรียกว่า มูลสมาธิ เพราะมันเป็นมูลเหตุแห่งสมาธิพิเศษที่ท่านจะกล่าวต่อไป ท่านหมายถึง ขณิกสมาธิ ดุจในคำว่า เราจะตั้งจิตไว้ดี จะทำจิตให้สงบ ในภายในเท่านั้น จะทำให้มีธรรมเอกผุดขึ้น จะดำรงไว้มั่น ดังนี้ เป็นต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอุปมาว่า “คำว่า สมาธินี้ หมายถึงมูลสมาธิ (ขณิกสมาธิ) นั้นเอง

เอวํ ภาวิตฺตติ ยถา อรณฺสีหิตเณ อุปปาทีโตอคฺคิ โคมยจฺจนฺณาทีหิ วชฺฐมิตโต โคมยคฺคิอาทิกาวํ ปตฺโตปิ อรณฺสีหิตเณ อุปปาทีตมูลคฺคิตฺเวว วุจฺจติ, เอวมิธปิ มูลสมาธิ เอว เมตตาทิวเสณ วชฺฐมิตโต. ข้อว่า เอวํ ภาวิตฺตติ

^{๒๕๗} พันตรี.ป.หลงสมบุรณ์, พจนานุกรม มคอ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๕๗) หน้า ๒๑๘.

^{๒๕๘} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๓/๑๗๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๓/๒๓๖.

^{๒๕๙} พันตรี.ป.หลงสมบุรณ์, พจนานุกรม มคอ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๒๑๘.

^{๒๖๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/ ๘๓.

^{๒๖๑} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๗๙.

^{๒๖๒} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๔๒.

ความว่า ทำมูลสมาธินี้แหละให้เพิ่มขึ้น ด้วยกรรมฐานมีเมตตาเป็นต้น ให้มีลักษณะเหมือนไฟที่ถูกทำให้เกิดขึ้น ด้วยไม้สีไฟ แล้วทำให้ลุกเพิ่มขึ้นด้วยของมีผงโคมัยเป็นต้น ซึ่งแม้ถึงความเป็นไฟแห่งโคมัยเป็นต้น เขาก็เรียกว่า ไฟมีต้นกำเนิดมาแต่ไม้สีไฟ (เหมือนสมาธิขั้นสูงอย่างอัปปนาสมาธิก็มีต้นกำเนิดมาจากฌณิกสมาธินี้) ฉะนั้น”^{๒๖๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวลักษณะของฌณิกสมาธิ^{๒๖๔}ไว้ว่า “ฌณิกสมาธินี้ในระยะเวลาที่เข้าปฏิบัติใหม่ ๆ ยังไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างชัดเจน เพราะกำลังสมาธิยังอ่อนอยู่ ต่อเมื่อโยคีหมั่นกำหนด นีวรณก็จะค่อย ๆ หดไป จิตจะตั้งมั่นอยู่ในกาย เมื่อตั้งมั่นได้เช่นนี้แล้ว โยคีจะสามารถกำหนดอารมณ์ได้ เมื่อมาถึงจุดนี้แล้วกล่าวได้ว่า สมาธิมีกำลังขึ้นมาแล้ว คือ กำหนดแล้วปล่อยไป กำหนดแล้วปล่อยไป กำหนดครั้งหนึ่ง ครั้งหนึ่ง แล้วก็ผ่านไป อุปมาดังเช่น ฟุ้งหอกในดินอ่อน ๆ หอกนั้นจะปักตรึงอยู่กับที่ทันที ไม่กระดอนหรือแฉลบไปไหน หรืออุปมาดังเช่น กระจกขนาดใหญ่ที่บรรจุของ มีน้ำหนักมาก เหลือเกิน เมื่อทิ้งกระจกขาลงพื้นดิน ย่อมจะตกอยู่กับที่ ไม่กลิ้งไปไหนเลย อีกอย่างหนึ่งอุปมาเหมือนเด็กเล่นเกมส้อย่างหนึ่ง ถือเอาภาว หรือแป้งเปี้ยก มาปั้นเป็นก้อนกลม ๆ แล้วขว้างไปแปะติดกำแพง ขว้างครั้งหนึ่ง ก็แปะติดอยู่ตรงนั้นที่หนึ่ง ติดอยู่กับที่ไม่หลุด ไม่ห้อยแกลงไปมา เช่นเดียวกับการกำหนดอารมณ์ในที่ต่าง ๆ เมื่อตามกำหนดอย่างกระชั้นชิดแล้ว ก็สามารถกำหนดจับอารมณ์ได้แม่นยำตามสภาวะของวิปัสสนาอย่างนี้จัดเป็นฌณิกสมาธิ ลักษณะของฌณิกสมาธิ มีหลักจำสั้น ๆ คือ ไม่ฟุ้งกระจาย หมายจับ กระจับมัน”^{๒๖๕}

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระกล่าวสภาวะของฌณิกสมาธิไว้ในหนังสือวิปัสสนาที่ปณีฎีกาว่า จิตสงบตั้งอยู่ชั่วขณะ ชื่อว่า ฌณิกสมาธิ วิปัสสนาฌณิกสมาธิก็ให้จิตสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ฌณิกสมาธิมีกำลังมากเข้าเท่ากับอุปปจารสมาธิแล้ว การกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองก็เลสนีวรณเข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นจิตสงบก็ตั้งอยู่นาน ๆ ได้เหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทยัพพญาณ ฌักขญาณ เป็นต้น วิปัสสนาฌณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้าย ๆ กับอัปปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปกข์ คือกิเลสเนียรณ ฉะนั้น ฌณิกสมาธิคือการที่จิตสงบตั้งอยู่นาน ๆ”^{๒๖๖}

ฌณิกสมาธิ หมายถึง ภาวะที่จิตสงบระงับได้ชั่วคราว จัดเป็นสมาธิขั้นต้นอันเกิดจากการปฏิบัติกรรมฐานที่ทำให้เกิดความสงบสบายได้ชั่วคราว และเป็นเหตุให้ควบคุมสติอารมณ์ได้ในขณะประกอบกิจหรือศึกษาเล่าเรียน ทำให้ใจเย็น ระงับอารมณ์ได้ ฌณิกสมาธิ เป็นพื้นฐานให้บำเพ็ญกรรมฐานและได้สมาธิที่สูงขึ้นไป คือ อุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ^{๒๖๗}

๓) ไวพจน์ของฌณิกสมาธิ

๓.๑) มูลสมาธิ

มูลสมาธิ ก็คือ ฌณิกสมาธิของผู้ที่เริ่มทำกรรมฐาน ก่อนเกิดอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ดังมีปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมูลสมาธิคือจิตแรกมีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจ

^{๒๖๓} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๔๓.

^{๒๖๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **สมาธิสัมโพชฌงค์**, หน้า ๒๙-๓๐.

^{๒๖๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **สมาธิสัมโพชฌงค์**, หน้า ๒๘.

^{๒๖๖} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครกัมมัฏฐานาจารย์ ดร., **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๘๒ - ๘๓.

^{๒๖๗} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ คำวัด**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร:), หน้า ๙๒.

อารมณ์กรรมฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรตภิกขุรูปนั้น”^{๒๖๘} ซึ่งพระภิกษุจารย์อธิบายแก้ไว้ว่า จิตแตกคุดตามตโตติ ภาวนามนุชุตเตน ปฏิลทสมตต์ นาทิสุภาวิต์ สมาธานิ. ตมปน อูปริ วุจจมานานิ สสมาธิวิเสสานิ มูลการณภาวโต “มูลสมาธิ”ติ วุตโต สวายิ จิตแตกคุดตามตโต “อชมตตเมว จิตตํ สนุชเปมิ สนนิสาทมิ เอโกที กโรมิ สมาทหามิ”ติอาทีสุ วิย ขณิกสมาธิ อธิปเปโต.^{๒๖๙} แปลว่า ความตั้งมั่นที่ยังอบรมไม่ตึนัก พอสักว่า ผู้ประกอบการภาวนาเพ็งได้ ชื่อว่า สภาวะสักว่ามีอารมณ์เดียวแห่งจิต ก็สภาวะที่พอสักว่าจิตมีอารมณ์เดียว นั้นัน ที่ท่าน (พระพุทธโฆสาจารย์) เรียกว่า มูลสมาธิ เพราะมันเป็นมูลเหตุแห่งสมาธิพิเศษที่ท่านจะกล่าว ต่อไป ท่านหมายถึงขณิกสมาธิ ดุจในคำว่ เราจะตั้งจิตไว้ดี จะทำจิตให้สงบ ในภายในเท่านั้น จะทำให้มี ธรรมเอกผุดขึ้น จะดำรงไว้มั่น ดังนี้ตั้งนั้นมูลสมาธิที่ท่านกล่าวนี้ หมายถึง ขณิกสมาธิในสมณะนั้นเอง

๓.๒) นิยยานิกสมาธิ

นิยยานิกสมาธินี้ หมายถึงถึงขณิกสมาธิที่ถึงอัปนาในปฐมมรรค ตามพระบาลีว่ โยคาวจร บุคคลเจริญภาวนาเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลกนำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิ เปื้องต้น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด^{๒๗๐} ในอรรถกถาก็แก้ไว้ว่า “โลกุตระฌาน ชื่อว่า อันเป็นเครื่องนำไปจากโลก (นิยยานิก) เพราะอรรถว่ ออกไปจากโลก ออกไปจากวัฏฏะ อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก เพราะอรรถว่ เป็นเครื่องออกไปจากโลกและจากวัฏฏะนั้น”^{๒๗๑}

๓.๓) อริยสมาธิ

ยา โข ภิกขเว อิเมหิ สตตหฺงเคหิ จิตตสฺส เอกคฺคตา ปริกฺขตา อัย วุจจติ โภ อริโย สสมาธิ สอุป นิโส ภิกขุทั้งหลาย สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวซึ่งมีองค์ ๗ ประการนี้แวดล้อมเรียกว่า ‘อริยสมาธิที่มีอุปนิ สะ’^{๒๗๒} หรือแปลว่า “สมาธินี้ ชื่อว่า สมาธิที่ไกลจากกิเลส (อริโย สมาธิ) เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย”^{๒๗๓}

องค์มรรค ๘ ประการทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้านำทาง ไป องค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อ เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ดำรงอยู่ได้ดี เป็น สัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้องซึ่งจะใช้งานได้ผลตามต้องการ ส่งผลสืบหน้าต่อไปอีกจนถึงจุดหมาย โดยช่วย ให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่างในขั้นสุดท้ายเรียกว่าสัมมาญาณ (หยั่งรู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้น ชอบ) เมื่อมองในแง่นี้ท่านเรียกองค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อว่า เป็นสมาธิบริขาร แปลว่า บริขารของสมาธิ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบ เครื่องแวดล้อม เครื่องหนุนเสริม หรือเครื่องปรุงของสมาธิ สมาธิที่ ประกอบด้วยบริขารนี้แล้ว เรียกว่าเป็นอริยสัมมาสมาธิ นำไปสู่จุดหมายได้ดังพระบาลีว่

“ยาว สุปญฺญตฺตาปีเม เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตาสมมาสมพุทฺเธน สตฺต สสมาธิปริกฺขา รา สมมาสมาธิสฺส ภาวนาย สมมาสมาธิสฺส ปารีปุริยาทเม สตฺต สมมาทิฏฺฐิ สมมาสงกโป สมมาวาจา สม มากมมนโต สมมาอาชีโว สมมาวาयाโม สมมาสติฯ ยา โข โภ อิเมหิ สตตหฺงเคหิ จิตตสฺส เอกคฺคตา ปริกฺขา ตา อัย วุจจติ โภ อริโย สมมาสมาธิ สอุปนิโส อิติปิ สมปรีชาโร”

^{๒๖๘} สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๕๘๒.

^{๒๖๙} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๔๒.

^{๒๗๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๗๗/๘๘.

^{๒๗๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/-/๕๖๑.

^{๒๗๒} อ.ส.ต.ก. (บาลี) ๒๓/๔๕/๓๖., อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๔๕/๖๙.

^{๒๗๓} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๒/๘๓๔/๕๕๙.

สมาธิบริวาร ๗ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงจัดวางไว้เป็นอย่างดีแล้ว เพื่ออบรมสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมัฏฐะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ เอกัคคตาแห่งจิต ที่แวดล้อม ด้วยองค์ทั้ง ๗ เหล่านี้ เรียกว่าสัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ซึ่งมีอุปนิสัย (มีที่อิงที่ยืนหรือที่รองรับ) บ้าง มีบริวาร (มีเครื่องประกอบหรือเครื่องช่วยหนุน) บ้าง”^{๒๗๔}

๓.๔) นิพเพธกาคิยสมาธิ

นิพเพธกาคิยสมาธิ คือ ขณิกสมาธิของวิปัสสนายานิกบุคคลในขณะวิปัสสนาญาณเจริญก้าวหน้า ไป ดังท่านกล่าวว่า “ตทงคฺคปฺหฺนญจ ทิฏฺฐิตฺตํ นินฺเพธกาคิยํ สมฺมาธิํ ภาวฺยโต”^{๒๗๕} แปลว่า การละทิฐิสังโยชน์ด้วยองค์นั้น ๆ ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้เจริญนิพเพธกาคิยสมาธิ สมาธิซึ่งเป็นส่วนแห่งการชำระกิเลส อีกทั้งกล่าวว่า “สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำระกิเลส (นิพเพธกาคิย สมาธิ) ได้แก่ สมาธิอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา”^{๒๗๖} หมายความว่า นิพเพธกาคิยสมาธินี้เกิดขึ้นแก่วิปัสสนายานิกบุคคล ดังนั้น นิพเพธกาคิยสมาธินี้ก็คือ ขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาญาณที่ ๕ คือ ภังคญาณ จนถึง อนุโลมญาณ^{๒๗๗} นั่นเอง

๓.๕) ขณิกสโมธาน

ขณิกสโมธาน คือ ขณิกสมาธิในวิปัสสนาญาณดังมีปรากฏว่า “อิมฺหิ จ ปน นีวรณฺหิ วิสุทฺถจิตฺตสฺส โสฬสวตฺถุํ อานาปานสฺสตีสมฺมาธิํ ภาวฺยโต ขณิก สโมธานา.”^{๒๗๘} แปลว่า เมื่อพระโยคาวจรผู้มีจิตหมดจดจากนิรวันเหล่านี้ เจริญอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้

๓.๖) วิปัสสนาสมาธิ

บางครั้งหมายเอาวิปัสสนาสมาธิ ดังปรากฏว่า “สมาธิพร้อมด้วยวิตกเป็นไปด้วยอำนาจสัมปยุตธรรม ชื่อว่า สวิตกโก, สมาธิพร้อมด้วยวิจาร์ ชื่อว่า สวิจาโร. สมาธินั้น เป็นขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) เป็นวิปัสสนาสมาธิ (สมาธิเห็นแจ้ง)”^{๒๗๙}

๔) องค์ประกอบของขณิกสมาธิ

สมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร จะเกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบหลัก ๓ ประการ คือ

- ๑) อาตาปี มีความเพียรยิ่งยวด
- ๒) สัมปชาโน มีความรู้ตัวทั่วพร้อม
- ๓) สติมา มีสติระลึกทันอารมณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวธรรม ๓ ประการในสติปัฏฐานสูตรนี้ว่า “อาตาปี สมฺปชาโน สติมา แปลว่า มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาทิฐิ แลสัมมาสติ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ ๓ ข้อ ที่ต้องไขควบไปด้วยกันเสมอ ในการเจริญองค์มรรคทั้งหลายทุกข้อ ความเพียรคอย

^{๒๗๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๖/๒๔๘.

^{๒๗๕} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๔/๒๒.

^{๒๗๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๔๓.

^{๒๗๗} สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, ๒๕๔๖, หน้า ๑๑๗๑.

^{๒๗๘} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๓/๑๗๕.

^{๒๗๙} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๔๓.

หนุณเร้าจิต ไม่ให้ย้อท้อหดหู่ ไม่ให้ร้อล้าหรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร่งให้จิตเดินรุดหน้าไป หนุณให้อกุศลธรรมต่าง ๆ เจริญยิ่งขึ้น สัมปชัญญะ คือ ตัวปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนดทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง สติ คือ ตัวกำหนดจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะไม่ลืมนั่นพลาดสับสน”^{๒๘๐}

พัฒนาการของขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา จะเกิดขึ้นแก่โยคีผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ (วิปัสสนาญาณิกบุคคล) ไปพร้อมกับองค์ประกอบทั้ง ๓ นับตั้งแต่พระโยคีบุคคลใช้สติกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ในฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม จนนิรณัน ๕ สงบระงับลงไป และจิตตั้งมั่นอยู่เป็นขณะ ๆ แต่ไม่แนบแน่นในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเหมือนสมาธิในสมถกรรมฐาน เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้น ระดับของสมาธิจะสูงขึ้นตามความแก่กล้านั้น คือ เป็นสมาธิในทริย ในอินทริยธรรม ๕ เป็นสมาธิพละในพละ ๕ เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ ๗ และเป็นสัมมาสมาธิในมรรคมืองค์แปด ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งสามารถเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ และละอวิชชา ตัณหา อุปาทานเป็นต้นได้ชั่วคราวในวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกียะ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึง อนุโลมญาณ แต่เมื่อเข้าสู่มรรคญาณ ขณิกสมาธิจะมีกำลังเทียบเท่าอัปนาสมาธิ ซึ่งสามารถสนับสนุนให้ปัญญาละกิเลสได้เด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน)

ขณิกสมาธิมีความสำคัญต่อคนทั่วไปโดยเฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดการพัฒนาปัญญาทั้งที่เป็นโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา^{๒๘๑}

๕) ความสำคัญของขณิกสมาธิ

๕.๑) ความสำคัญต่อสมถภาวนา

ขณิกสมาธิมีความสำคัญต่อการเจริญสมถกรรมฐาน อันเป็นมูลกรรมฐาน โดยใช้สมาธิเบื้องต้นที่เรียกว่า บริกรรมสมาธิหรือมูลสมาธิ เป็นบาทฐานในการเจริญกรรมฐานอื่น ๆ เช่น เมตตาพรหมวิหารเป็นต้น ดังมีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมูลสมาธิคือจิตแรกมีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจอารมณ์กรรมฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรตถิกขุรูปหนึ่งว่า

เพราะเหตุนี้แหละภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แลบออกไปรับอารมณ์ภายนอก จักดำรงอยู่ด้วยดีในอารมณ์กรรมฐานภายใน อนึ่งอกุศลธรรมอันลามกมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้วจักไม่ครอบงำจิตของเราตั้งอยู่ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แหละภิกษุ

ลำดับนั้นเมื่อจะทรงกระตุ้นเตือนภิกษุรูปนั้นว่า เธออย่าพึงได้พอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านั้น จงเพียรทำมูลสมาธินั้นให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงภาวนาวิธิตัวสามารถแห่งเมตตากรรมฐานโปรดกิชุรูปนั้นอีก^{๒๘๒}

มูลสมาธิ อันหมายถึง ขณิกสมาธิจึงมีความเกี่ยวข้องสำคัญต่อการเจริญสมถกรรมฐานเบื้องต้น ในที่นี้จึงกล่าวได้ว่า ขณิกสมาธิ มีทั้งฝ่ายสมถะ อันเรียกว่ามูลสมาธิ^{๒๘๓} ทั้งฝ่ายวิปัสสนาที่ท่านเรียกว่าวิปัสสนาขณิกสมาธิ^{๒๘๔}

^{๒๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๘๑๓.

^{๒๘๑} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๗๑๔.

^{๒๘๒} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๕๖๙.

^{๒๘๓} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๕๘๒.

^{๒๘๔} พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครคัมภีร์ฐานานุกรม ดร., วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, ๒๕๓๙, หน้า ๘๒.

การปฏิบัติวิปัสณาอาศัยเฉพาะขณิกสมาธิ ดำเนินปฏิบัติไปจนขณิกสมาธิแนบแน่นมีกำลัง เทียบเท่ากับอัปปนาสมาธิ ซึ่งเป็นกำลังสมาธิของฌาน ดังที่ พระธัมมपालเถระได้อธิบาย ไว้ดังนี้

องค์ธรรมของสมณะควรที่จะถือเอาเพียงขณิกสมาธิที่เกิดพร้อมวิปัสณาเท่านั้น แม้วิปัสณาซึ่งมีความแก่กล้าในขณะที่ประกอบกับสมาธิดังกล่าว ก็ควรจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ วิปัสณาระดับสูง วิปัสณาระดับปานกลาง และวิปัสณาระดับต้น ดังนี้

(๑) สมาธิ และวิปัสณาระดับสูง หมายถึง สมาธิ และวิปัสณาขั้นสูง นั้นเป็นวิปัสณาญาณที่เริ่มตั้งแต่กัณฺหาญาณ ซึ่งเป็นวิปัสณาญาณที่บริบูรณ์แก่กล้าถึงขั้นสูง อนึ่ง ตั้งแต่กัณฺหาญาณ เป็นต้นไปนั้น ขณิกสมาธิก็จะเกิดขึ้นเป็นสมาธิขั้นสูงเช่นกัน

(๒) สมาธิ และวิปัสณาระดับปานกลาง หมายถึง วิปัสณาเริ่มตั้งแต่อุทฺทหัพพญาณ จำเดิมแต่อุทฺทหัพพญาณขึ้นไปนั้น ขณิกสมาธิระดับปานกลางก็จะเกิดขึ้น

(๓) สมาธิ และวิปัสณาระดับต้น หมายถึง สมาธิ และวิปัสณาระดับอ่อน ๆ เริ่มตั้งแต่ช่วงที่นามรูปปริเฉทญาณแก่กล้า วิปัสณาก็จะได้อธิบายว่าบริบูรณ์เช่นกัน ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้น ขณิกสมาธิระดับอ่อนก็จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ นิรวรณ ความตรึกนึกคิดทั้งหลายก็ไม่สามารถแทรกเข้ามาในระหว่างแห่งจิตกำหนดได้ จิตที่ทำหน้าที่กำหนดพิจารณาขันธ์ขันธ์ทุกขันธ์จากนิรวรณทั้งหลาย ฉะนั้น ญาณทั้งหลายมี นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในลักษณะที่รู้สภาวะลักษณะของรูปนามทั้งหลาย นั่นเอง ก็ขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายกับอุปปาสนาสมาธิในแง่ของความหมจดจากนิรวรณเหมือนกันนั้น ย่อมเกิดขึ้นแน่นอน โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้นไป เพราะถ้าขณิกสมาธิดังกล่าวไม่เกิดขึ้น โยคีย่อมไม่สามารถรู้ตามสภาวะที่เป็นจริงได้เลย แม้แต่บุคคลที่เจริญวิปัสณาล้วน ๆ ก็ได้เข้าถึงสมาธิดังกล่าว โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้นเช่นกัน ก็ขณิกสมาธิที่มีลักษณะเช่นนั้น ได้ชื่อว่าเป็นจิตตวิสุทธิตี และเป็นสมาธิที่มีอุปการะแก่ญาณทั้งหลายมีนามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น เป็นอย่างมาก^{๒๘๕}

ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา^{๒๘๖} กล่าวว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) และปริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นตระเตรียมหรือเริ่มลงมือ) ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์เป็น ขณิกสมาธิ^{๒๘๗}

มูลสมาธิที่ว่าขณิกสมาธิ^{๒๘๘} นั้น ท่านยกตัวอย่างจากพระบาลีใน สังฆิตตสูตร มาแสดง ดังนี้

(๑) “...อชฺชตตฺ เม จิตตํ ฐิตํ ภวิสสตี สฺสณฐิตํ น จุปนนา ปาปกกา อกฺกุสลา ฌมมา จิตตํ ปริยาทาย ฐิสฺสณตี เอวณฺหิ สิกฺขิตพฺพ” เพราะฉะนั้นแล ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแน่วแน่เป็นอย่างดีในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศลจักไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

(๒) ยโต โข เต ภิกษุ อชฺชตตฺ เม จิตตํ ฐิตํ โหตี สฺสณฐิตํ น จุปนนา ปาปกกา อกฺกุสลา ฌมมา จิตตํ ปริยาทาย ติฏฐณฺตี ตโต เต ภิกษุ เอวํ สิกฺขิตพฺพ เมตตทา เม เจโตวิมุตตี ภาวิตา ภวิสสตี พหุสิกฺขิตา ยานิกิตา

^{๒๘๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสณาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสณา (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จักรูญ ธรรมดา, หน้า ๖๙.

^{๒๘๖} วิสุทธิตี. ฎีกา ๒/๑๔๒,๓๐๐.

^{๒๘๗} วิสุทธิตี. ๒/๑๒๗,๒๔๕.

^{๒๘๘} ดูรายละเอียดใน พระธัมมपालมหาเถระ, ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมัคคมหาฎีกา ภาค ๑, แปลโดย อาจารย์ สิริ เพ็ชรไชย (ป.ธ. ๙), หน้า ๑๕๒ - ๑๖๕.

วตถุกตา อนุภุชิตา ปริจิตา สุขสมารทฐาติ เอวณฺหิ เต ภิกขุ ลิกฺขิตพฺพํ

เมื่อใดแล จิตของเธอเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแนวเป็นอย่างดีแล้วในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศลไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้มั่นคงสั่งสมชัดเจน ทำให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

(๓) ยโต โข เต ภิกขุ อโย สมานิ เอวํ ภาวิตโต โหติ พหุลิกโต ตโต ตวํ ภิกขุ อิมํสมานิ สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยยาสิ อวิตกฺกมฺปิ วิจารมตตํ ภาเวยยาสิ อวิตกฺกมฺปิ อวิจารํ ภาเวยยาสิ สปปิติกมฺปิ ภาเวยยาสิ นิปปิติกมฺปิ ภาเวยยาสิ สาทสทคตมฺปิ ภาเวยยาสิ อุเปกฺขาสทคตมฺปิ ภาเวยยาสิ

เมื่อใดแล สมานินี้เป็นธรรมอันเธอได้เจริญ ได้กระทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมานินี้ อันมีทั้งวิตก ทั้งวิจาร์บ้าง อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์บ้าง อันไม่มีวิตก มีแต่วิจาร์บ้าง อันมีปิติบ้าง อันไม่มีปิติบ้าง อันประกอบด้วยความฉ่ำชื่นบ้าง อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง^{๒๘๙}

ท่านอธิบายว่า อากาโรจิตพอแคมีอารมณ์หนึ่งเดียวลงได้โดยสภาวะที่เป็นตัวของตัวเองอยู่ภายในตามความในข้อที่ (๑) ที่ว่า จิตตั้งมั่น ดำรงแนวเป็นอย่างดีในภายใน บาบอกุศลธรรมไม่อาจครอบงำได้ สภาวะจิตขั้นนี้แหละเป็น มูลสมานิ

ความต่อไปในข้อ (๒) เป็นขั้นเจริญ คือ พัฒนามูลสมานินั้นให้มั่นคงอยู่ด้วยขั้นด้วยวิธีเจริญเมตตา ท่านเปรียบมูลสมานิเหมือนกับไฟที่เกิดจากการเสียดสีไฟหรือตีเหล็กไฟ ส่วนการพัฒนามูลสมานินั้นด้วยการเจริญเมตตา เป็นต้น ก็เหมือนเอาเชื้อไฟมาต่อให้ไฟนั้นลุกไหม้ต่อไปได้

ส่วนข้อที่ (๓) เป็นขั้นทำให้มูลสมานิ หรือขณิกสมานินั้นเจริญขึ้นไปจนกลายเป็นอัปปนาสมานิ (ผ่านอุปจารสมานิ) ในขั้นฉานด้วยวิธีกำหนดอารมณ์อื่น ๆ เช่น กลิณ เป็นต้น^{๒๙๐}

พระพุทธองค์ตรัสเล่าถึงการบำเพ็ญเพียรของพระองค์เองในเทวธาวิตกกุสุตร^{๒๙๑} ว่า

(๑) “ตสฺส มยํ ภิกขเว เอวํ อปฺปมตตสฺส อาตานิโน ปหิตตตสฺส วิหโรโต อุปฺปชฺชนฺติ เนกขมฺมวิตกโก...อพยาบาทวิตกโก...อวิหิงสาวิตกโก...โส เอวํ ปชานามิ อุปฺปนฺโน โข เม อโย เนกขมฺมวิตกโก...อพยาบาทวิตกโก...อวิหิงสาวิตกโก...โส จ โข เวนฺว อตตพฺยาพาธาย สํวตตติ น พรพฺยาพาธาย สํวตตติ น อุภยพฺยาพาธายปิ สํวตตติ ปญฺญาณิวุฑฺฒโก อวิชฺชาตปฺกฺขโก นิพฺพานสํวตตนิโก...รตฺตินทิวณฺเจปิ นํ ภิกขเว อนุวิตกฺกเยยํ อนุวิจาร์เยยํ เวนฺว ตโตนิทานํ ภโย สมฺนุสฺสสามิ ฯ อปิจ โข เม อติจิริ ออนุวิตกฺกโย อนุวิจาร์โย กาโย กิลเมยโย กาโย กิลนฺเต จิตฺตํ โอหณฺณเยยโย โอหเต จิตฺเต อารา จิตฺตํ สมานิมหาติ โส โข อหํ ภิกขเว อชฺมตตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนนิสฺสีเทมิ เอโกทํ กโรมิ สมาทหามิ ตํ กิสฺส เหตุ มา เม จิตฺตํ อุกฺขมาภูติ.”

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นเมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจมุ่งเด็ดเดี่ยวอยู่ มีเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก เกิดขึ้น เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก นี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา

ก็แล วิตกขณินั้นย่อมไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ช่วยเพิ่มพูนปัญญา ไม่ส่งเสริมความคับแค้น เป็นไปเพื่อพระนิพพาน

^{๒๘๙} อัง.อภุชก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒.
^{๒๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๗๘๑.
^{๒๙๑} ม.ม. ๑๒/๒๕๒-๓/๒๓๔-๖ ความในข้อ ๒. และข้อ ๓. มาในที่อื่นด้วย เช่น ม.ม. ๑๒/๔๗/๓๘;

ถึงหากเราจะเฝ้าตริกเฝ้าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งคืน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย ถึงหากเราจะเฝ้าตริกเฝ้าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งวัน ตลอดทั้งคืนและทั้งวัน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย

ก็แต่ว่า เมื่อเราเฝ้าตริกตรองอยู่เนิ่นนานเกินไป ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย เมื่อกายเหน็ดเหนื่อย จิตก็จะฟุ้งซ่าน เมื่อจิตฟุ้งซ่าน จิตก็ห่างจากสมาธิ

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล จึงดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียวตั้งมั่นไว้ ชั่วขณะเพราะเหตุไร เพราะหมายใจว่าจิตของเราอย่าได้ฟุ้งซ่านไปเลย ดังนี้

(๒) “อารทฺธ โข ปน เม ภิกฺขเว วิริยํ อโหสิ อสสลีนํ อุပ္ภฺฐิตา สติ อปฺปมมฺภูจฺจา ปสสทฺโธ กาโย อสสารทฺโธ สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ” ภิกษุทั้งหลาย ความเพียร เราก็ได้เร่งระดมแล้ว ไม่ย่อหย่อน สติก็กำกบอยู่ ไม่เลื่อนหลง กายก็ผ่องคลายสงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว

(๓) “โส โข อหํ ภิกฺขเว วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกฺกุสเลหิ ฌมเมหิ...ปฐฺมํ ฌานํอุปฺสมปฺพชฺช วิหาสี ฯ”
ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน^{๒๙๒}

ท่านอธิบายว่า ความในข้อ (๑) ว่า ดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ตั้งมั่นก็ดี ความในข้อ (๒) ว่า จิตก็ตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว ก็ดี แสดงถึงมูลสมาธิ (คือ ขณิกสมาธิ) อันมีมาก่อนหน้าที่จะเกิดอุปนาสมาธิในชั้นฌาน ตามความในข้อ (๓)

ส่วน บริกรรมสมาธิ ก็มีตัวอย่าง เช่น ผู้ที่ฝึกทิพโสตออกจากฌานแล้วเอาจิตกำหนดเสียงต่าง ๆ ตั้งแต่เสียงที่ดังมาแต่ไกล เช่น เสียงเสื่อสังข์คาราม เสียงรถบรรทุกหรือเสียงแตรรถ เป็นต้น แล้วกำหนดเสียงที่เบาผ่อนลงมา เช่น เสียงกลอง เสียงระฆัง เสียงดนตรี เสียงสวดมนต์ เสียงคนคุยกัน เสียงนก เสียงลม เสียงจิ้งจก เสียงใบไม้ เป็นต้น ตามลำดับ เสียงที่คนจิตใจปกติพอได้ยิน แต่คนที่มีบริกรรมสมาธิหรือขณิกสมาธินี้ได้ยินจะดังชัดเจนนกว่าเป็นอันมาก^{๒๙๓}

ในพระบาลีบางแห่งกล่าวถึง วิปัสสนาสมาธิเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่งแทรกอยู่ระหว่าง ขณิกสมาธิกับอุปปจารสมาธิ^{๒๙๔} พึงทราบว่า วิปัสสนาสมาธินั้น ก็คือ ขณิกสมาธิ ที่นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนาตนเอง และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปเพราะการปฏิบัติ

๕.๒) ความสำคัญต่อการอบรมปัญญา

สมาธิที่อบรมดีแล้วเป็นเครื่องอบรมปัญญาเป็นเหตุทำอาสวกิเลสให้สิ้นไป ดังพุทธเจ้าตรัสไว้ในสมาธิภาวนาสูตตราว่า “สมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ”^{๒๙๕} สมาธิภาวนาในที่นี้ ก็คือวิปัสสนาขณิกสมาธินั่นเอง

ขณิกสมาธิเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ตามที่ท่านกล่าวอานิสงส์สมาธิไว้ ๕ ประการ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และใน ๕ ประการนั้นมีอยู่ประการหนึ่งว่า สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นก็ดี (อุปนาสมาธิ) สมาธิ

^{๒๙๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๙ - ๒๑๑/๒๒๐ - ๒๒๒.

^{๒๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๘๒.

^{๒๙๔} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ ดร.ภทฺทนนฺตฺส อาสภมหาเถรฯ อัครมหาคัมภีร์ฐานาจริยะ, วิปัสสนาธิปณีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ เลียงเชียง จำกัด), หน้า ๑๑๕.

^{๒๙๕} อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘.

ภาวนาเป็นแต่เฉียด ๆ โดยนัยแห่งความบรรลุปลอดโปร่งในที่คับแคบก็ดี แห่งปุถุชนผู้เสาะ ผู้ออกจากสมาบัติแล้ว เจริญโดยหมายใจว่า จักเห็นแจ้งด้วยจิตอันมั่นคง ชื่อว่า มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นปทัฏฐฐานแห่งวิปัสสนา^{๒๙๖} ในอานิสงส์ข้อนี้ท่านหมายรวมถึงวิปัสสนาสมาธิ คือ ขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายอุปจารสมาธิรวมอยู่ด้วย

สำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว เมื่อศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญาแก่กล้าเต็มที่แล้ว สมาธิของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง การกำหนดย่อมเป็นไปอย่างต่อเนื่องและชัดเจนมาก นิเวศน์ที่จินตนาการยึดอารมณ์นั้น ๆ ไม่สามารถที่จะไหลเข้ามาในระหว่างแห่งทำสมาธินั้นได้ ในช่วงเวลานั้นนั่นเอง สมาธิที่มีการอยู่ตั้งมั่นในอารมณ์รูปนามทุก ๆ ครั้งที่มีปฏิบัติกำหนด ย่อมแก่กล้าและปรากฏชัดอย่างเต็มที่ ก็สมาธิ เช่นนี้ท่านเรียก ขณิกสมาธิ หมายถึง สมาธิที่ตั้งมั่นอยู่ในช่วงที่จิตอยู่ในการกำหนดเท่านั้น

ส่วนจิตตวิสุทธิของวิปัสสนายานิกบุคคล บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยมิได้อาศัยอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิทั้งสองได้ชื่อว่าเป็น “สุทธวิปัสสนายานิกบุคคล” หมายถึงบุคคลผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นเครื่องนำทางหรือบุคคลผู้ไปสู่มรรคผลนิพพานโดยอาศัยวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยานพาหนะด้วยเหตุนี้ขณิกสมาธิเท่านั้น ได้ชื่อว่า เป็นจิตตวิสุทธิซึ่งเป็นที่อาศัยของสุทธียานิกบุคคลนั้น

คัมภีร์ฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีข้อความว่า ขณิกจิตตลกคคตาติ ขณมตตภูริชิตติโก สมาธิโสปี หิ อารมมณเณ นิรนต์ร เอกาเรน ปวตตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺโกโต อปปีโต วีย จิตตํ อนิจจํ จเปติ.

บท ขณิกจิตตลกคคตา หมายถึง สมาธิที่มีความตั้งมั่นในช่วงของวิปัสสนาจิต จริจอย่างนั้น ขณิกสมาธินั้น เมื่อเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยอาการที่ตั้งมั่นอย่างเดียวในอารมณ์ที่เป็นรูปนามที่ตนนำมา กำหนด ย่อมไม่ถูกนิเวศน์ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ธรรมเข้ามาครอบงำ เป็นสมาธิที่สามารถทำวิปัสสนาจิตให้ตั้งมั่น เหมือนกับอัปนาสมาธิหรือเหมือนกับฌานสมาธิที่เข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ ฉะนั้น^{๒๙๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความสำคัญของขณิกสมาธิไว้ว่า ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตน เช่น จะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น นั่นเอง เป็นสัมมาสมาธิ ดังหลักการที่ท่านแสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้ โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิเท่านั้น^{๒๙๘} และกล่าวอีกตอนหนึ่งว่า “ประโยชน์ของสมาธิที่เป็นจุดหมายที่แท้จริง ตามหลักพระพุทธศาสนาหรืออุดมคติทางศาสนา

๑) เพื่อเป็นการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดญาณตญาณทัศนะ ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะนำไปสู่วิชชาและวิมุตติในที่สุด

๒) เพื่อการบรรลุภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว คือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจพลังจิต ซึ่งกิเลสถูกกำลังสมาธิกด ช่ม หรือทับไว้ตลอดเวลาที่อยู่ในสมาธินั้น เรียกตามศัพท์ว่า วิกขัมภณวิมุตติ^{๒๙๙}

^{๒๙๖} สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๖๓๓.

^{๒๙๗} วิสุทธิ. ฎีกา. (บาลี) ๑/๒๓๕/๔๐๕.

^{๒๙๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๗๙ - ๗๘๒.

^{๒๙๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, ๘๓๓.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวไว้ว่า ภาวะที่จิตกำหนดอารมณ์ได้ที่ละครั้ง ๆ แล้วดับไปหมดไป จิตที่ตั้งมั่นกำหนดอยู่เสมอนี้ ไม่ท่องเที่ยวออกไปไหนนี้เรียกว่า ขณิกสมาธิ ด้วยขณิกสมาธินี้เอง วิปัสสนาญาณ จึงนำส่งจนกระทั่งได้บรรลุอรหัตตผล มรรคสมาธิและผลสมาธิย่อมอุบัติขึ้นได้ ด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ^{๓๐๐}

พระธรรมธีรราชฆานูนี้กล่าวว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ มีประโยชน์แก่นักปฏิบัติมาก คือ ทำให้จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ให้วิปัสสนาญาณทั้งขั้นต่ำ ขั้นกลาง และขั้นสูงเกิดขึ้น ผลสุดท้ายก็เป็นพลวปัจจัยให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน”^{๓๐๑}

ดังนั้น ขณิกสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิที่ดำรงอยู่ชั่วขณะ แต่เมื่อฝึกปฏิบัติจนชำนาญ ก็สามารถนำคุณประโยชน์ นำความสงบสุขมาให้แก่บุคคลนั้น ตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนกระทั่ง การเข้าถึงจุดหมายสูงสุดคือความสิ้นทุกข์นั่นเอง

ผู้เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมาธิระดับอุปะจาระหรืออัปปนา ชื่อว่าสมถยานิก ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาโดยมิได้อาศัยสมาธิทั้งสองนั้นชื่อว่า สุทรวิปัสสนายานิก ดังคำว่า เทวทตโต ทิวา น ภุตโต ญฺโหล (เทวทตโตไม่กินข้าวตอนกลางวัน แต่เขาเป็นคนอ้วน) คำนี้หมายความถึงการกินข้าวในเวลากลางคืนโดยปริยาย ดังนั้น สุทรวิปัสสนายานิกจึงอาศัยขณิกสมาธิเป็นหลักในการเจริญวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรค มหาภูติกากล่าวถึงสมาธิประเภทนี้ว่า “โดยแท้จริงแล้ว การบรรลุ โลกุตตรธรรมไม่มีแก่สมถยานิกโดยปราศจากสมาธิที่จำแนกเป็นอุปะจาระและอัปปนา การบรรลุ โลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่วิปัสสนายานิก โดยปราศจากขณิกสมาธิ และการบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่บุคคลทั้งสอง โดยปราศจากหนทางสูวิโมกข์ ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุุปัสสนา) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมาธิญเจะ วิปัสสนญจ ภาวยามโน อบรมสมาธิและวิปัสสนาปัญญาอยู่”^{๓๐๒}

ค. ขณิกสมาธิ ในการเจริญสุทรวิปัสสนา

สุทรวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ผู้ปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้วเรียกว่าสุกขวิปัสสกบุคคล หรือวิปัสสนายานิก^{๓๐๓} คือ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้^{๓๐๔} คัมภีร์มูลปณณาสกีกากล่าวว่า “น ทิ ขณิกสมาธิ วิภา วิปัสสนา สมภาติ”^{๓๐๕} หากขาดขณิกสมาธิวิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้

เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ จัดเป็นปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ของสุกขวิปัสสกบุคคล จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น ดังอรรถาธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

^{๓๐๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **สมาธิสัมโพชฌงค์**, หน้า ๒๗.

^{๓๐๑} พระธรรมธีรราชฆานูนี้ (โชตก ญาณสิทธฺ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔.

^{๓๐๒} วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๗.

^{๓๐๓} อง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/๒๕๕,๓๕๕ , ชุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๕๖๗.

^{๓๐๔} ตูโน ชุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘๘/๖๐๓

^{๓๐๕} ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗, วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

“วิปัสสนานियเมเน หิ สุขขวิปัสสกสสุ อุปปนนมคโคปิ สmapตติลาภิโน ฉานัน ปาทกั ออกตวา อุปปนนมคโคปิ ปจฺมชฌานัน ปาทกั กตวา ปภินณกสงฺขาเร สมมสิตวา อุปปาทิตมคโคปิ ปจฺมชฌานินิโกว โหติ สพเพสุ สตตโพชฌนคานิ อฏฺฐมคคฺงคานิ ปญจ ฉานนงคานิ โหติ.”^{๓๐๖}

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนา ก็ดี, มรรคที่ไม่ทำमानให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารเล็กๆ น้อยๆ ให้เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มีโพชฌนค ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕ อยู่ด้วย

แสดงว่า แม้มรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน^{๓๐๗}

พระอริยะที่เป็นสุกขวิปัสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาวิมุตติมีจำนวนมากกว่าพระอริยะที่เป็นฌานลาภิกบุคคล นั้นมากมาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเจโตวิมุตติ ในคัมภีร์สังยุตตนิกายพระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “อิเมสํ หิ สารีปุตฺต ปญจณนํ ภิกขุสฺตานํ สญฺจิภิกขุ เตวิชชา สญฺจิ ภิกขุ ฉฬภิญญา สญฺจิ ภิกขุ อุกโตภาควิมุตฺตา อถ อิตเร ปญญาวิมุตฺตา.” ดูก่อนสารีบุตร ในพระภิกษุ ๕๐๐ รูป ๖๐ รูปเป็นเทวิชชบุคคล ๖๐ รูปเป็นฉฬภิญญาบุคคล ๖๐ รูปเป็นอุกโตภาควิมุตติบุคคล นอกนั้นทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล^{๓๐๘}

พระพุทธเจ้าตรัสสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อ มนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เสื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่โน้มไปในสักกายะ แต่เมื่อมนสิการถึงความดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เสื่อมใส ตั้งอยู่ โน้มไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้วเจริญดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พราศออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย ย่อมไม่เสวยเวทนานั้น เรียกว่า ฐาตุที่สลัดสักกายะ”^{๓๐๙}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่า “นี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ส่งจิตในอรรถตผลสมาบัติไปยังอุปาทานชั้น ๕ เพื่อทดสอบดูว่า ความยึดมั่นในชั้น ๕ ว่าเป็นอัตตา ยังมีอยู่หรือไม่”^{๓๑๐}

ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนา^{๓๑๑} เป็นความตั้งมั่นรู้รูป-นามทุกๆขณะที่เกิด-ดับ เมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตถ์อย่างต่อเนื่อง ปราศจากนิรวณ ในขณะที่ยุติวิปัสสนาภาวนามีอินทริย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญามีกำลังสม่ำเสมอ ส่วนอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก คือเมื่อจิตมีความตั้งมั่น ปราศจากความฟุ้งซ่าน อ่อนควรแก่การทำงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป^{๓๑๒}

ขณิกสมาธินี้ สงบชั่วขณะๆ ก็จริง แต่เมื่อมีกำลังแก่กล้า ก็สามารถบรรลุถึงโลกุตตรอัปปนาสมาธิ คือมรรค,ผล,นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงา มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลาย

^{๓๐๖} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑ / ๓๒๔ , อภ.สง.อ. (บาลี) ๑ / ๔๔๓.

^{๓๐๗} ดูใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐ / ๙๕ / ๓๒๘.

^{๓๐๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕ / ๒๑๕ / ๒๓๐., ส.ส. (ไทย) ๑๕ / ๒๑๕ / ๓๑๓.

^{๓๐๙} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒ / ๒๐๐ / ๒๓๐, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒ / ๒๐๐ / ๓๔๑.

^{๓๑๐} อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓ / ๒๐๐ / ๘๓

^{๓๑๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗ / ๑ / ๓๖๘.

^{๓๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๕๙.

เมื่อรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิ ก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตไปรู้อารมณ์ใด ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่เพียงอารมณ์เดียวใจจึงจะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่นเช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนด เพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็นเข้าใจผิด เพราะขณิกสมาธิ มากไปด้วยสติสัมปชัญญะ ไม่อาจให้ฟุ้งซ่านได้

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตดูจตุตถฌานในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูป-นามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดก่อน และลำดับจิตที่เกิดภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิดังกล่าวต่างจากสมาธิในสมถภาวนา

สมถสมาธิรับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูป-นาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้ตลอด ทั้งปรากฏความเป็นรูป-นาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับ ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูทิกว่า “สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมานันต์ดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิรวรณที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่ยังลงแล้ว” ^{๓๑๓}

ขณิกสมาธิก็สามารถตั้งจิตไว้มั่น มีกำลังมากเท่ากับอุปปจารสมาธิได้ เพราะขณะกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองกิเลสนิรวรณเข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไปขณะนั้นใจสงบที่ตั้งอยู่ได้นานเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทฺทพพญาณ, ภัทฺทญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากเทียบเท่ากับอัปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปักษ์คือกิเลสนิรวรณ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นานๆ ได้ นี่ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ^{๓๑๔}

เมื่อมีศีลบริสุทธิบริบูรณ์แล้ว ชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่ง สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธินี้ ย่อมมีกำลังมาก ^{๓๑๕}

ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะเมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้นเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิรวรณ ในขณะที่อินทริย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนา เป็นความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะเมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตถ ส่วนอุปปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก โดยในเบื้องต้นให้ผู้ปฏิบัติมีสติรู้อารมณ์บัญญัติอันใดอันหนึ่งที่ถูกจรตจนเกิดปฏิภาคนิมิตและรู้มีนิมิตนั้นต่อไปจนจิตมีอุปปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ จิตจะมีความตั้งมั่น มีสติปราศจากกิเลสและอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มี ขณิกสมาธิต่อไป ส่วนอาการที่จิตเคลิบเคลิ้มลิ้มลิ้มตัวและขาดสติ ไม่ใช่อุปปจารสมาธิและอัปนาสมาธิอย่างที่พวกเราบางคนเข้าใจกัน เพราะจิตที่ขาดสติ ลิ้มเนื้อลิ้มตัว ใช้ในการเจริญวิปัสสนาไม่ได้ อย่างมากก็เป็นแค่มีจณาสมาธิเท่านั้น ^{๓๑๖}

^{๓๑๓} วิสุทธิ.มหาภูทิก (บาลี) ๑/๔๐๙. คูอธิบายที่หน้า ๔๐๗.

^{๓๑๔} พระภัทฺททันตอะสภมหาเถระ อัครมหากัมมภูฏานาจริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสียงเชียง จำกัด), หน้า ๗๐.

^{๓๑๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖.

^{๓๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, , ๒๕๔๘, หน้า ๕๙.

วิปัสสนาขณิกสมาธิ มีอารมณ์เป็นปรมาัตว์รูป,นาม ตั้งสติกำหนดทุกสิ่งทุกอย่าง อาการต่างๆ เช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น อารมณ์ใดปรากฏชัดเจน ก็ตั้งสติกำหนดอารมณ์นั้นจนได้สมาธิชั่วขณะหนึ่ง สมาธิชั่วขณะนี้แหละเรียกว่า ขณิกสมาธิ

หมายความว่า ขณิกสมาธินี้ใจสงบชั่วครั้งชั่วคราว แต่สมาธิกำลังแก่กล้าเข้าก็สามารถบรรลุถึงโลกุตระอุปปนาสมาธิได้ คือ มรรค , ผล , นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงาที่มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตใจไปถึงที่ไหน ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที ไม่เรียกว่า ใจฟุ้งซ่าน บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่อย่างเดียว ใจก็จะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่น เช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนดเพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็น การเข้าใจผิด เพราะสมาธินี้เป็นสมถสมาธิ แสดงว่าผู้นั้นมีได้เข้าใจในวิปัสสนาขณิกสมาธิเลย

ขณิกจิตเตกคคตาคติ ขณมตตตฐิติโก สมาธิ โส หิ ปี อารมมณเณ นิรุตตตตริ อเอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺโกโต อปปีโต วีย จิตฺติ นิจจลฺ ฐเปติ.

วิปัสสนาจิตสงบตั้งอยู่ชั่วขณะชื่อว่า ขณิกสมาธิ หมายความว่า ไม่ใช่ใจสงบได้ด้วยอาศัยอุปจารสมาธิและอุปปนาสมาธิฝ่ายเดียว วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ให้ใจสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเท่ากับอุปจารสมาธิแล้วกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองกิเลสนิวรณ์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นานๆ เหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุท্থัพพญาณ ฅักขญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้ายๆกับอุปปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปักษ์คือกิเลสนิวรณ์ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นานๆ ได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทฺธิ^{๓๑๗}

นอกจากนี้ ยังสามารถแยกประเภทเป็น ๒ ประเภทอีกแบบ คือ ๑) อุภโตภาควิมุตติ คือ ผู้ได้ฅานตั้งแต่ระดับรูปฅานขึ้นไปจนถึงสัญญาเวทิตินิโรธ แล้วภายหลังเจริญวิปัสสนาได้ อาสวักขญาณ๒) ปัญญาวิมุติ คือ ผู้ได้ฅานตั้งแต่ระดับรูปฅาน ๔ ลงมา จนถึงไม่เคยได้ฅานใด ๆ มาก่อนเลย (หากไม่เคยได้ฅานมาก่อนเรียกว่าประเภทสุกขวิปัสสนา)^{๓๑๘}

ง. ฅาน ๑๖

ในปกรณ์วิเสสวิสุทฺธิมรรคแสดงลำดับฅานไว้ ๑๖ ฅาน นับ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทฅาน จนถึงปัจจเวกขณฅาน ซึ่งบังเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก หรือสุทฺธวิปัสสนา

ฅาน ๑๖ คือ ลำดับฅานที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทฺธฅานวิปัสสนา ตามลำดับมี ๑๖ ประการ แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ฅานระดับต้น เป็นฅานเห็นรูป-เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทฅาน ปัจจยปริคคหฅาน และสัมมสนญาณ ยังเป็นฅานที่เป็นไปด้วยอำนาจสุดมยปัญญา และจินตามยปัญญาอยู่ ยังมีอารมณ์เป็นสมถะ คือเป็นปัญญาดีอารมณ์ผสมอยู่มาก

๒. ฅานระดับกลาง เป็นฅานเห็นไตรลักษณ์ในรูป-นาม ได้แก่ อุท্থัพพญาณ เป็นฅานที่

^{๓๑๗} จากหนังสือ **วิปัสสนาที่ปฏิบัติ** ภาวนาโดย หลวงพ่อภทฺททันตระ อาสภมหาเถระ

^{๓๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๖.

เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามย-ปัญญา แต่ยังมีจิตตามยปัญญาผสมอยู่บ้าง มีอารมณ์เป็นวิปัสสนา คือมีรูป-นามปรมาตถ์เป็นอารมณ์

๓. ญาณระดับสูง เป็นญาณรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความ ไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูป-ทุกนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ ภังคญาณ เป็นต้นไป เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญาโดยแท้ มีอารมณ์เป็นปรมาตถ์ล้วน^{๓๑๙}

วิปัสสนาญาณิก สมถาณิก วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขา มนุสเสวิภิกขุ

ญาณ ๑๖ (วิปัสสนาญาณิก)	วิปัสสนาญาณ ๙ (สมถาณิก)	วิสุทธิ ๗	ไตรสิกขา		
ศีล/ชณิกสมาธิ	ศีล/ อุปะการสมาธิ และ อัปปนาสมาธิ	ศีลวิสุทธิ	ศีล		
๑. นามรูปปริจเฉทญาณ		จิตตวิสุทธิ	สมาธิ		
๒. ปัจจัยปริคคหญาณ		ทิวฏฐิวิสุทธิ	ปัญญา		
๓. สัมมสนญาณ		กัังขาวิตรณวิสุทธิ			
๔. ตรุณอุท্থัพพญาณ		มัตคคามัตคคณญาณทัสสน วิสุทธิ			
๔. พลวอุท্থัพพญาณ		ปฏิบัติทาญาณทัสสน วิสุทธิ		ศีล และสมาธิ	
๕. ภังคญาณ					อัปปนาสมาธิ
๖. ภยญาณ					
๗. อาทีนญาณ					
๘. นิพพิทาญาณ					
๘. มุญจิจุทกั้มยตาญาณ					
๑๐. ปฏิสังขญาณ					
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ					
๑๒. อนุโลมญาณ					
๑๓. โคตรภูญาณ		ญาณทัสสนวิสุทธิ			
๑๔. มัตคญาณ					
๑๕. ผลญาณ					
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ	อัปปนาสมาธิ				

^{๓๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), วิปัสสนาณัย เล่ม ๑, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.),ตรวจชำระ, หน้า ๖๙.

๓.๓.๓ การบรรลुरुธรรม

บรรลुरुธรรม คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ^{๓๒๐} และอริยสัจ ^{๓๒๑} ชั้นสูงสุดก็คือ การบรรลुरुวิชา ^{๓๒๒} และวิมุตติ ^{๓๒๓} นั้นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ^{๓๒๔} โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีส ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรคบรรลุมรรคผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาแสดงพระบาลี อธิบายการบรรลुरुธรรมไว้ว่า

บทว่า “อธิโกโม (อธิ บทหน้า คมู ธาตุ คติย ใช้ในความว่าไป ^{๓๒๕}) ” มีรูปวิเคราะห์ว่า “จตุมคคณานํ อธิกมยิตติ อธิโกโม.” ^{๓๒๖} ที่ชื่อว่า อธิโกโม เพราะอรรถว่าพระโยคาวจรบรรลुरुจตุมรรคญาณ.

บทว่า “อภิสมโย (อภิ ส บทหน้า อี ธาตุ คติย ใช้ในความหมายว่า ไป, รู้, เป็นไป, ถึง) ^{๓๒๗}” มีรูปวิเคราะห์ว่า “อภิสมโยติ สจฺจํ อภิสมฺเขน สมากโม ปฏิเวโธ.” ^{๓๒๘} การบรรลुरु คือการแทงตลอด สัจจะทั้งหลายเฉพาะหน้า ชื่อว่า การตรัสรู้

บทว่า “ปฏิเวโธ” มีรูปวิเคราะห์ว่า “มคคปณฺญา สจฺจํอภิสมยฺกฺขณฺเณ สจฺจํอภิสมยวเสน ปฏิวิชฺชติ ปฏิเวโธ, ผลปณฺญา ปฏิวิชฺชตฺตา ปฏิเวโธ.” ^{๓๒๙} การบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนามุ่งหมายถึงการบรรลुरुโลกุตตรธรรม ๙ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ในขณะมรรคจิตตามกำลังของมรรค สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ รวมเรียกว่า “การบรรลुरुธรรม” การบรรลुरुธรรมมีปรากฏทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตและมีอายุไม่ต่ำกว่า ๗ ปี ^{๓๓๐}

^{๓๒๐} โลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ๑ ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑๑/๑๓๙. และดู ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑. อริยมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค ดูในอง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๕๗/๓๑. สามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ) ๔ ได้แก่ ๑. โสดาปัตติผล ๒. สกทาคามีผล ๓. อนาคามีผล ๔. อรหัตตผล ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

^{๓๒๑} ดูใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๑/๓๗๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

^{๓๒๒} วิชา หมายถึง ความรู้แจ้งอรหัตตมรรค ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๕๓-๖๒/๑๔.

^{๓๒๓} วิมุตติ หมายถึง ผลวิมุตติ ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๔๓๓/๒๕๔.

^{๓๒๔} ดูในวิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๑๑-๘๑๕/๓๕๖-๓๕๙.

^{๓๒๕} ดูรายละเอียดใน พระอัครควังสเถระ, **สัททนีติธาตุมาลา**, พระธรรมโมลี ตรวจจับาระ, พระมหานิมิตฺตมฺหาโร และจํารูญ ธรรมดา แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๓๖-๕๓๗.

^{๓๒๖} อายสฺมา อากาเรน มหาธาตฺวิหารวาสิณา โสธิตา มหามกุฏราชวิทยาลัย คณะกถาธิการเถระธิ ปุณฺโณ โสธิตา, **อภิธมฺมตฺถวิภาวนิยา ปญฺจิกา นาม อตฺถโยชนา (ปรโม ภาโค)**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), ข้อ ๒ หน้า ๑๑.

^{๓๒๗} ดูรายละเอียดใน พระอัครควังสเถระ, **สัททนีติธาตุมาลา**, หน้า ๓-๕.

^{๓๒๘} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๙/๓๕๒.

^{๓๒๙} ขุ.ป.อ (บาลี) ๑/๔๐/๕๐.

^{๓๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๒,๑๑๑/๒๘๕, ๕๐๘.

ก. ประเภทของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม จำแนกออกเป็น ๗ ประเภท^{๓๓๑} ดังนี้

๑. ท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐาน ได้สัมผัส สวิโมกษ์ ๘ หมายถึงสมาบัติ ๘^{๓๓๒} และนิโรธสมาบัติด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นอรูปสมาบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญาแล้ว ได้ปัญญาวิมุตติด้วย^{๓๓๓}

๒. ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา ล้วนๆ หรือบำเพ็ญเพียงรูปฌาน ๔ เท่านั้น มิได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นอริยสัจ ๔ ด้วย ปัญญา^{๓๓๔} แต่ถ้าได้อรูปฌาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ จัดเป็นอุกโตภาควิมุต บุคคล^{๓๓๕}

๓. กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา^{๓๓๖} หมายถึงเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุ โสดาปัตติผลขึ้นไป และจนถึงผู้กำลังปฏิบัติเพื่ออรหัตผล ที่มีสมาธิในทรีย์แก่กล้ายิ่ง คือได้อรูปฌานขั้นใดขั้น หนึ่ง ในการปฏิบัติ^{๓๓๗} จัดอยู่ในผู้มีศรัทธาแก่กล้าด้วย ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต^{๓๓๘}

๔. ท่านผู้เป็นทวิภูมิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทวิภูมิจึง หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะ บางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระ อรหัต ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๓๓๙}

๕. ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ที่มีสัทธาในทรีย์แก่กล้า^{๓๔๐}

๖. ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม (ปัญญา) หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ใน โสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตวันำ^{๓๔๑}

อริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตวันำ ชื่อว่าธัมมานุสारी อริยบุคคลผู้ตั้งอยู่แล้วในผล คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล หรืออนาคามิผล มีปัญญาแก่กล้า เป็นตวันำ ชื่อว่าทวิภูมิปัตตะ ถ้าบรรลุอรหัตผลโดยมีสมาธิระดับรูปฌาน ๔ เป็นบาทฐานกลายเป็นอุกโต ภาควิมุต ถ้าบรรลุอรหัตผลโดยมีสมาธิระดับรูปฌาน ๔ หรือขณิกสมาธิเป็นบาทฐาน กลายเป็นปัญญาวิมุต

^{๓๓๑} ดูในอง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๑๔/๙, อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑.

^{๓๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕, อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐.

^{๓๓๓} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๓๓๔} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๓๓๕} ดูรายละเอียดยใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๕/๔๙.

^{๓๓๖} อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑

^{๓๓๗} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๖/๔๙.

^{๓๓๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

^{๓๓๙} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๗/๔๙-๕๐.

^{๓๔๐} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๘/๕๐-๕๑.

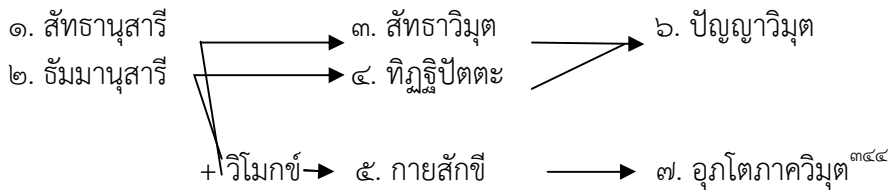
^{๓๔๑} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๙/๕๑.

๗. ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๓๔๒}

อริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าสัทธานุสारी อริยบุคคลผู้ตั้งอยู่แล้วในผล คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล หรืออนาคามีผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าสัทธาวิมุต^{๓๔๓}

ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตผล โดยมีสมาระดับรูปฐาน ๔ หรือ นิโรธสมาบัติ เป็นบาทฐาน กลายเป็นอุกโตภาควิมุต ถ้าบรรลุอรหัตผล โดยมีสมาระดับรูปฐาน ๔ บาทฐาน กลายเป็นปัญญาวิมุต

อนึ่ง พระอริยบุคคล ๗ จำพวกในเบื้องต้นนี้ ในลำดับที่ ๑ ถึง ๕ จัดเป็นพระเสขบุคคล และลำดับที่ ๖ ถึง ๗ จัดเป็นพระอเสขบุคคล สามารถแสดงให้เห็นเป็นลำดับอย่างต่อเนื่องได้ดังนี้

คัมภีร์มหาภูทิกาทธิบายว่า ผู้ไม่ได้วิโมกข์^{๓๔๔} เมื่อตั้งอยู่แล้วในโสดาปัตติมรรค เป็นสัทธานุสारी หรืออัมมานุสारी ต่อจากนั้นเป็นสัทธาวิมุตติหรือทิฏฐิปัตตะ จนได้สำเร็จจอร์หัตผล จึงเป็นพระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ

ผู้ได้วิโมกข์^{๓๔๕} เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค เป็นสัทธานุสारीหรืออัมมานุสारी อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นเป็นกายสักขี เมื่อสำเร็จจอร์หัตผล จึงเป็นพระอริยบุคคลประเภท อุกโตภาควิมุตติ^{๓๔๖}

พระอริยบุคคล ๘ จำพวก

๑. พระโสดาปัตติมรรคบุคคล	๒. พระโสดาปัตติผลบุคคล
๓. พระสกทามิมรรคบุคคล	๔. พระสกทาคามีผลบุคคล
๕. พระอนาคามีมรรคบุคคล	๖. พระอนาคามีผลบุคคล
๗. พระอรหัตมรรคบุคคล	๘. พระอรหัตผลบุคคล ^{๓๔๗}

^{๓๔๒} ดู อัง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒. อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๐/๕๒-๕๓. ดูอธิบายใน พระอริการดิเรก ถิรณาโณ (สีหะ) ,ศึกษการบรรลุธรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธศักราช ๒๕๕๗, หน้า ๓๐-๓๗.

^{๓๔๓} อัง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อัง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒.

^{๓๔๔} ความหมายของปัญญาวิมุต และอุกโตภาควิมุตนี้ กล่าวตามอรรถกถาและฎีกา., ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๕, ๓/๙๗., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๐๒., วิสุทฺธิ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๕๖๕, ๕๖๗., และ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕/๖๖/๘๓-๘๔., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๙๐-๓๐๒/๑๕๑-๑๕๕.

^{๓๔๕} ดูอธิบายในพระไตรปิฎก (มหาจุฬาฯ) เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๒๙ หน้า ๗๕

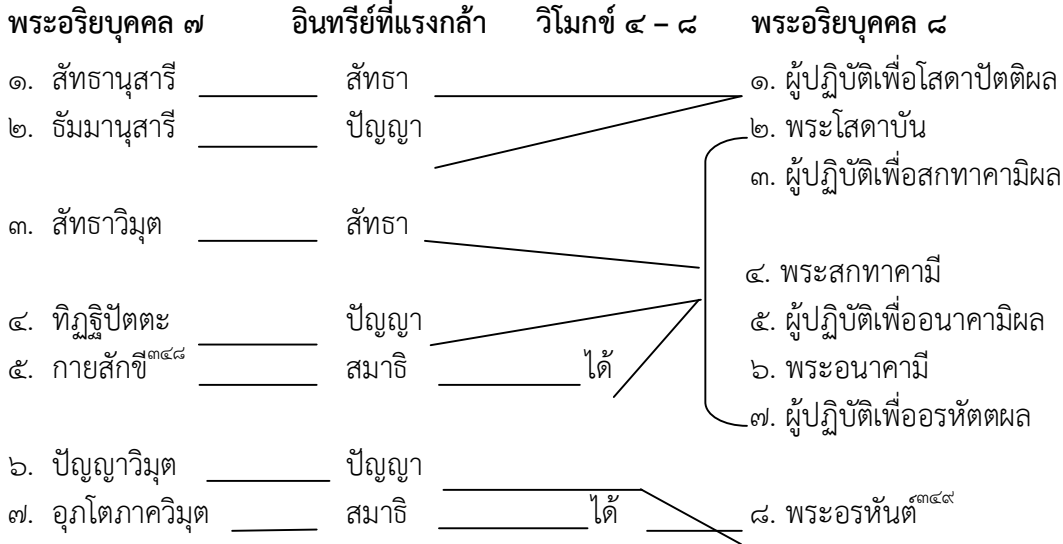
^{๓๔๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕. (มหาจุฬาฯ)

^{๓๔๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๖๐/๑๕๑., อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๕๑/๒๓๕., อ้างใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธ

ธรรม ฉบับ ปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร, ๒๕๓๘), หน้า ๒๙๒.

ในการจำแนกพระอริยบุคคล ๘ จำพวกนี้ ได้แบ่งออกจากพระอริยบุคคล ๔ จำพวกในเบื้องต้น ซึ่งนับว่าเป็นการแบ่งออกไปเพื่อใช้เรียกตามลำดับของมรรคและผลของพระอริยบุคคลแต่ละชั้นตามลำดับ

จากหลักการจำแนกพระอริยบุคคล ๔ จำพวก ๗ จำพวก และ ๘ จำพวก ดังที่ได้แสดงไว้ในเบื้องต้นนั้น สามารถสรุปให้เห็นได้ ดังนี้

กล่าวโดยสรุปบุคคลประเภทที่ ๑ และ ๒ (อุกโตภาควิมุตติ และปัญญาวิมุตติ) ได้แก่พระอรหันต์ ๒ ประเภท บุคคลประเภทที่ ๓, ๔ และ ๕ (กายสักขี ทิฏฐิปัตตะ และสัทธาวิมุตติ) ได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค จำแนกเป็น ๓ พวกตามอินทรีย์ที่แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ คือ สมาธิอินทรีย์ หรือปัญญาอินทรีย์ หรือสัทธาอินทรีย์บุคคลประเภทที่ ๖ และ ๗ (ธรรมานุสारी และสัทธานุสारी) ได้แก่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จำแนกตามอินทรีย์ที่เป็นตัวนำในการปฏิบัติ คือ ปัญญาอินทรีย์ หรือสัทธาอินทรีย์

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค ท่านเรียกผู้ที่ปฏิบัติโดยมีสัทธาอินทรีย์เป็นตัวนำว่าเป็น สัทธาวิมุตติ ตั้งแต่บรรลุโสดาปัตติผลไปจนบรรลุอรหัตตผล เรียกผู้ปฏิบัติโดยมีสมาธิอินทรีย์เป็นตัวนำ ว่าเป็นกายสักขี ตั้งแต่บรรลุโสดาปัตติมรรคไปจนบรรลุอรหัตตผล เรียกผู้ปฏิบัติโดยมีปัญญาอินทรีย์เป็นตัวนำ ว่าเป็นทิฏฐิปัตตะ ตั้งแต่บรรลุโสดาปัตติผลไปจนบรรลุอรหัตตผล โดยนัยนี้จึงมีคำเรียกพระอรหันต์ว่าสัทธาวิมุตติ หรือกายสักขี หรือทิฏฐิปัตตะ ได้ด้วย^{๓๕๐}

คัมภีร์มหาฎีกาอธิบายว่า ผู้ไม่ได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็นสัทธานุสारी หรือธรรมานุสारी อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นเป็นสัทธาวิมุตติหรือทิฏฐิปัตตะ จนได้สำเร็จอรหัตตผล จึงเป็นปัญญาวิมุตติ; ผู้ได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็น สัทธานุสारी หรือธรรมานุสारी อย่างใดอย่างหนึ่ง

^{๓๔๘} กายสักขี แปลอย่างง่ายว่า ผู้สัมผัสสมานก่อน จึงบรรลุนิพพานภายหลัง., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๙๒/๓๗๘.

^{๓๔๙} ฝั่งนี้แสดงตามบาลี ซึ่งใน ปรมัตถมัญชุสา กล่าวว่า เป็นการแสดงโดยนัยปริยาย แต่ในปฏิสัมภิตามคร์ก็แสดงในแบบที่ท่านเรียกว่า โดยปริยาย ซึ่งทำให้ต่างไปจากนี้มาก., ดูใน พ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๙๓-๕/๓๘๐.

^{๓๕๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑

ต่อจากนั้นเป็น กายสักขี เมื่อสำเร็จจรหัตตผล เป็น อุภโตภาควิมุตติ^{๓๕๑}

ข. การบรรลธรรมของสมถยานิก

สมถยานิก (อุภโตภาควิมุต, ปัญญาวิมุต, กายสักขี, ทิฏฐิปัตตะ, สัทธาวิมุต, อัมมานุสारी, สัทธานุสारी) มีรูปแบบในการเจริญวิปัสสนากาวานาแบบมีสมถะนำหน้า ๑๘ รูปแบบ คือ

- ๑.๑ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้ราคะจริต ศรัทธาแก่กล้า
- ๑.๒ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้ราคะจริต ปัญญาแก่กล้า
- ๑.๓ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้ราคะจริต สมาธิแก่กล้า
- ๑.๔ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้โทสะจริต ศรัทธาแก่กล้า
- ๑.๕ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้โทสะจริต ปัญญาแก่กล้า
- ๑.๖ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้โทสะจริต สมาธิแก่กล้า
- ๑.๗ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้โมหะจริต ศรัทธาแก่กล้า
- ๑.๘ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้โมหะจริต ปัญญาแก่กล้า
- ๑.๙ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้โมหะจริต สมาธิแก่กล้า
- ๑.๑๐ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้สัทธาจริต ศรัทธาแก่กล้า
- ๑.๑๑ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้สัทธาจริต ปัญญาแก่กล้า
- ๑.๑๒ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้สัทธาจริต สมาธิแก่กล้า
- ๑.๑๓ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้พุทธิจริต ศรัทธาแก่กล้า
- ๑.๑๔ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้พุทธิจริต ปัญญาแก่กล้า
- ๑.๑๕ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้พุทธิจริต สมาธิแก่กล้า
- ๑.๑๖ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้วิตกจริต ศรัทธาแก่กล้า
- ๑.๑๗ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้วิตกจริต ปัญญาแก่กล้า
- ๑.๑๘ รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวานา แบบสมถยานิก สำหรับผู้วิตกจริต สมาธิแก่กล้า

ผู้ปฏิบัติในแนวสมถยานิกอาจจะเจริญสมาธิให้ถึงระดับอุปจารก็ได้หรืออัปนาสมาธิเป็นฌาน ทั้งรูปฌานและอรุณรูปฌาน แล้วเจริญวิปัสสนาไปจนสิ้นอาสวกิเลส แต่ในพระสูตรมุ่งถึงฌาน ก็หมายความว่า ต้องเจริญกัมมัฏฐานจนได้ฌานก่อนอย่างน้อยต้องปฐมฌานแล้วค่อยออกจากปฐมฌาน ตั้งอยู่ในอุปจารสมาธิ เจริญพิจารณาในองค์ธรรมนั้นเป็นอารมณ์จนเกิดไตรลักษณ์ทำจิตให้พ้นจากอาสวะได้ ดังนี้

๑) สมถยานิกผู้ได้รูปฌาน เป็นปัญญาวิมุต

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง สมถะที่บำเพ็ญก่อนนั้น อาจได้เพียงอุปจารสมาบัติหรือก้าวไปถึงอัปนาสมาธิได้ ฌานสมาบัติก็ได้”^{๓๕๒}

พระสมถยานิก เมื่อสำเร็จจรหัตตผลเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านจัดแยกเป็น ๒ ประเภท ๑) พระปัญญาวิมุต คือ ท่านที่ได้ฌานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌาน คือ ไม่เกินจตุตถฌาน เป็นปัญญาวิมุต ๒) อุภโตภาควิมุตติ คือ ท่านที่ได้รูปฌานขั้นใดขั้นหนึ่ง และสัญญาเวทียนิโรธ เป็นอุภโตภาควิมุต

ผู้เจริญสมถยานิก ได้ฌานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌาน คือไม่เกินจตุตถฌาน เป็นปัญญาวิมุต

^{๓๕๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๓๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๕๒), หน้า ๓๓๑.

ปัญญาวิมุตติ คือ ปัญญาในอรหัตผลซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูก คือกิเลสทั้งปวง^{๓๕๓} ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา มีสมาธิยังไม่ถึงขั้นอรุปฌานมิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๓๕๔}

พระอรหันต์ผู้ไม่ได้เจโตวิมุตติ ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวกับท่านนั้น^{๓๕๕} พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า^{๓๕๖} “อานนท์ ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษของวิญญูณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุบายสลัดออกจากวิญญูณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถึงมัน^{๓๕๗} ภิกษุนี้เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุต^{๓๕๘}

บุคคลผู้ปฏิบัติตามหลักของวิปัสสนากาวานาจนเกิดปัญญา สามารถกำจัดอวิชชาได้แล้ว สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในประเภทของปัญญาวิมุตติ จำแนกตามลักษณะการบรรลุธรรมในแต่ละขั้นตั้งแต่ โสดาปัตติมรรค ถึง อรหัตตผล ได้ดังนี้

๑.๑) ปัญญาวิมุต

ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ในกรณีนี้หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกาวานาได้รูปฌาน ๔ ชั้นใดชั้นหนึ่ง ยังไม่ได้อรุปฌาน มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย^{๓๕๙} แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา^{๓๖๐} สำเร็จเป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุต จำแนกเป็น ๓ ประเภท

ก) สุขขวิปัสสก คือ พระอรหันต์ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ปฏิบัติวิปัสสนากาวานาแบบวิปัสสนายนิกรในชั้นอรรคถาได้บัญญัติชื่อพิเศษเรียกว่า พระสุขขวิปัสสกะ เป็นอันดับสุดท้ายในพระปัญญาวิมุต^{๓๖๑}

ข) ปัญญาวิมุต ผู้ได้รูปฌานชั้นใดชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลังมี ๕ พวก^{๓๖๒} คือ

- (๑) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้จตุตถฌาน
- (๒) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ตติยฌาน
- (๓) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ทุติยฌาน
- (๔) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ปฐมฌาน (ได้ก่อนทำวิปัสสนา)

^{๓๕๓} ปญญาวิมุตตินติ เอตถปิ สพพิกลีสพนธณวิมุตตา อรหตตผลปญญา ปญญาวิมุตติติ เวทิตพพา. (ที.ล.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑).

^{๓๕๔} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๓๕๕} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า ๓๑๐.

^{๓๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๕.

^{๓๕๗} หลุดพ้นเพราะไม่ถึงมัน หมายถึงไม่ถึงมันในอุปาทาน ๔ คือ (๑) กามอุปาทาน (ความถือมั่นในกาม) (๒) ทิฏฐูปาทาน (ความถือมั่นในทิฏฐิ) (๓) สีสัพพตูปาทาน (ความถือมั่นในศีลพรต) (๔) อัตตวาหูปาทาน (ความถือมั่นในวาทะว่ามีอัตตา) (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๘/๑๑๒)

^{๓๕๘} ผู้เป็นปัญญาวิมุต หมายถึงหลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา โดยไม่ได้บรรลุสมาธิขั้นสูงคือวิโมกข์ ๘ (ที.ม.ฐีกา (บาลี) ๑๒๘/๑๔๔)

^{๓๕๙} สมาบัติ ๘ นั้นได้แก่ รูปฌาน ๔ คือปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน และอรุปฌาน ๔ คือ อากาสานัญจายตนฌาน วิญญูณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัญญานาสนัญจายตนฌาน.

^{๓๖๐} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๓๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๕๐.

^{๓๖๒} ดูใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๔๙.

ค) ปฏิสัมภีที่ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔^{๓๖๓}

พระปฏิสัมภีที่ปตตะ คือ ผู้ที่บรรลุปฏิสัมภี ๔ หมายถึง ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ^{๓๖๔} มีการแสดงญาณในปฏิสัมภีทาล้วน ไว้ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ดังนี้ คือ อตถปฏิสัมภีทญาณ อัมมปฏิสัมภีทญาณ นิรุตติปฏิสัมภีทญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภีทญาณ เป็นอย่างไร

๑. ญาณในอรรถ เป็นปัญญาในอรรถต่าง ๆ คือ ในการกำหนดรู้อรรถ ในการพิจารณาอรรถ ในการเข้าไปพิจารณาอรรถ ในประเภทแห่งอรรถ ในความปรากฏแห่งอรรถ ในความกระจ่างแห่งอรรถ ในความรุ่งเรืองแห่งอรรถ และในการประกาศอรรถ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภีทญาณ

๒. ญาณในธรรม เป็นปัญญาในธรรมต่าง ๆ ในการกำหนดธรรม ในการพิจารณาธรรม ในการเข้าไปพิจารณาธรรม ในประเภทแห่งธรรม ในความปรากฏแห่งธรรม ในความกระจ่างแห่งธรรม ในความรุ่งเรืองแห่งธรรม และในการประกาศธรรม ชื่อว่า อัมมปฏิสัมภีทญาณ

๓. ญาณในนิรุตติ เป็นปัญญาในนิรุตติต่าง ๆ ในการกำหนดนิรุตติ ในการพิจารณานิรุตติในการเข้าไปพิจารณานิรุตติ ในประเภทแห่งนิรุตติ ในความปรากฏแห่งนิรุตติ ในความกระจ่างแห่งนิรุตติ ในความรุ่งเรืองแห่งนิรุตติ และในการประกาศนิรุตติ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภีทญาณ

๔. ญาณในปฏิภาณ เป็นปัญญาในปฏิภาณต่าง ๆ ในการกำหนด ในการพิจารณา ในการเข้าไปพิจารณา ในประเภทแห่งปฏิภาณ ในความปรากฏแห่งปฏิภาณ ในความกระจ่างแห่งปฏิภาณ ในความรุ่งเรืองแห่งปฏิภาณ และในการประกาศปฏิภาณ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภีทญาณ^{๓๖๕}

๑.๒) สัทธาวิมุต, สัทธานุสारी

ผู้บำเพ็ญสมณภาวนาตามแนวทางนี้ ต้องได้รูปฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งหรือได้อุปปจารสมาธิ ก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง คือผู้ได้รูปฌานออกจากฌาน แต่จิตยังทรงอารมณ์ฌานนั้นอยู่ แล้วพิจารณาสภาพธรรมที่ประกอบอยู่กับฌานนั้น ๆ^{๓๖๖} คือ พิจารณารูป-นามที่ปรากฏชัดเจนพิจารณาเห็นรูป-นามที่เป็นอารมณ์จิตดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิดวิปัสสนาญาณไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล และเมื่อบรรลุโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล เป็นสัทธานุสारी ผู้บรรลุอุริยผลแล้วจนถึงผู้กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตผล เป็นสัทธาวิมุต^{๓๖๗} เมื่อบรรลุพระอรหัตผลแล้ว เป็นปัญญาวิมุต

๑.๒.๑) ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอุริยสังคฤต้อง ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ความดับทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่พระตถาคตประกาศแล้ว ผู้นั้นเห็นชัดแล้ว ดำเนินไปได้แล้ว ด้วยปัญญา อนึ่ง อาสวะบางอย่างของผู้นั้นก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ประเภทนี้ได้แก่ พระอรียบุคคลผู้มีรูปฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งเป็นบาทฐาน ได้

^{๓๖๓} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๑๖., ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๖๘/๑๗๕., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๔/๔๐๐.

^{๓๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๑๘.

^{๓๖๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖๘/๑๗๐-๑๗๑.

^{๓๖๖} คุราญละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘.

^{๓๖๗} คุราญละเอียดใน วิสุทธิติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

บรรลुไสดาปัตติผลแล้ว กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค ผลเบื้องสูงต่อไป มีสัทธินทรีย์แก่กล้า^{๓๖๘} ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต

๑.๒.๒) ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในไสดาปัตติมรรคโดยมีรูปฌานเป็นบาทฐานแล้ว กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุไสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นหัวหน้า^{๓๖๙} ชื่อว่าสัทธานุสारी

อริยบุคคลประเภทนี้ เมื่อตั้งอยู่แล้วในไสดาปัตติผลแล้ว กำลังปฏิบัติภาวนาโดยมีศรัทธาแก่กล้าเป็นหัวหน้า เพื่อบรรลุมรรค ผลเบื้องสูง ชื่อว่าสัทธาวิมุต^{๓๗๐} เมื่อบรรลุอรหัตผลกลายเป็นปัญญาวิมุต

พระพาหิยทวารุจิริยะ เป็นหนึ่งในผู้บรรลุธรรมแบบปัญญาวิมุตติ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พาหิยทวารุจิริยะเป็นเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ในด้านเป็นผู้รู้แจ้งได้เร็ว^{๓๗๑} โดยท่านบรรลุเป็นพระอรหันต์ตอนเป็นคฤหัสถ์ จากการฟังพระธรรมเทศนาอย่างย่อ การที่ท่านได้รับยกย่องให้เป็นเอตทัคคะด้านผู้ตรัสรู้เร็ว นอกจากการบรรลุธรรมเพียงแค่งงธรรมเพียงย่อ ๆ ยังเนื่องมาจากการได้ตั้งความปรารถนาไว้ตลอดแสนกัปอีกด้วย ดังนี้

เมื่อท่านพาหิยะได้เดินทางไปพบพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ได้ทูลขอฟังธรรม แต่พระองค์ตรัสห้ามไว้ด้วยเหตุว่าไม่ใช่เวลาที่เหมาะ ท่านพาหิยะก็ได้กราบทูลวิงวอนซ้ำอีก พระองค์ก็ตรัสห้ามอีกเป็นครั้งที่สอง ในครั้งที่สามเมื่อทูลวิงวอนอีกพระองค์ได้ตรัสว่าที่ห้ามถึงสองครั้งก็ด้วยเหตุว่า นับตั้งแต่เวลาที่ท่านพาหิยะเห็นพระองค์แล้ว มีปิตุทวมหันไปทิ้งร่างกายในเวลาที่มีกมลกำลังมากนี้ แม้จะได้ฟังธรรมก็จะไม่สามารถบรรลุธรรมได้เลย อีกประการหนึ่งเห็นว่าท่านมีความกระวนกระวายในการฟังธรรมมาก ซึ่งก็เป็นเหตุให้ไม่สามารถบรรลุธรรมได้เช่นกัน เพราะเหตุนี้พระองค์จึงตรัสห้ามถึงสองครั้ง ครั้นเมื่อเขาทูลขอในครั้งที่สาม ทรงพิจารณาเห็นความแก่กล้าในอินทรีย์ของท่านพร้อมแล้ว จึงทรงยืนอยู่ และทรงแสดงธรรมโดยย่อว่า

พาหิยะท่านฟังศึกษาว่า เมื่อเห็นจักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้งจักเป็นสักว่ารู้แจ้ง เมื่อท่านไม่มีในกาลใด ท่านย่อมไม่มีในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลกหน้า ย่อมไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข^{๓๗๒}

ท่านพาหิยะขณะกำลังฟังธรรมของพระศาสดายู้นั้น ได้ทำอาสวะทั้งปวงให้หมดสิ้นไป แล้วได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ท่านได้ทูลขอบรรพชากับพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ได้ตรัสให้ท่านไปแสวงหาบาตร และจีวรมาก่อน ในเวลาที่ท่านพาหิยะกำลังแสวงหาบาตร และจีวรจากกองขยะอยู่นั้น นางยักษิณีผู้มีเวรกันมาก่อนเข้าสิงในร่างของโคแม่ลูกอ่อนตัวหนึ่ง แล้ววิ่งเข้าไปขวิดท่านจนล้มลงเสียชีวิตอยู่ในกองขายนั่นเอง เป็นเพราะกรรมเก่าของท่านพาหิยะ ที่ทำไว้แก่นางโดยการฆ่าเพื่อเอาทรัพย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าท่านพาหิยะปรินิพพานแล้ว เพราะบรรลุพระอรหันต์ในเวลาทีฟังธรรม ขณะยืนอยู่ที่ถันวันนี้อง^{๓๗๓} พระองค์ได้ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่าอย่าประมาณธรรมว่ามีน้อย หรือ

^{๓๖๘} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๒๘/๕๐-๕๑.

^{๓๖๙} ดู อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๓๐/๕๒-๕๓. ดูอธิบายใน พระอธิการดิเรก ธิรณาณ (สีหะ) , ศึกษาการบรรลุธรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธศักราช ๒๕๕๗, หน้า ๓๐-๓๗.

^{๓๗๐} อง.ทูก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒.

^{๓๗๑} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๖/๒๘.

^{๓๗๒} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖.

มาก แม้คาถาจะมากแต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ก็ไม่ประเสริฐเลย ส่วนคาถาแม้บทเดียวแต่ประกอบด้วยประโยชน์ยังประเสริฐกว่า^{๓๗๔}

๒) สมถายนิกผู้ได้อรูปฌาน เป็นอุกโตภาควิมุต

ผู้เจริญสมถายนิก หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เมื่อบรรลอรหัตตมรรค อรหัตตผลแล้ว จำแนกตามคุณวิเศษได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑) พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อรูปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชาและโลกียอภิญญา^{๓๗๕}

อุกโตภาควิมุตมี ๕ ประเภท คือ บุคคลผู้ได้อรูปสมาบัติ ๔ ออกจาก รูปสมาบัติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุพระอรหัตตมี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัตต ๑ ประเภท^{๓๗๖}

- (๑) พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้สัญญาเวทิตนนิโรธ
- (๒) พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
- (๓) พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ
- (๔) พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้วิญญูญายตนสมาบัติ
- (๕) พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อากาสาณัญญายตนสมาบัติ^{๓๗๗}

๒) พระเทววิชชะ พระอรหัตอุกโตภาควิมุตผู้ได้วิชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอัสวักขยญาณ^{๓๗๘}

๓) พระฉฬภิญโญ พระอรหัตอุกโตภาควิมุตผู้ได้อภิญญา ๖ คือ อิทธีวิชา ทิพพโสธ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ทิพพจักขุ อสวขยญาณ^{๓๗๙}

๔) พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ พระอรหัตอุกโตภาควิมุตผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ อตถปฏิสัมภิทา อัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา ปฏิภาณปฏิสัมภิทา^{๓๘๐}

อีกประการหนึ่ง แม้ผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ได้ ทั้งอนุโลม และปฏิโลม เข้าออกได้ตามความต้องการ และอัสวะทั้งหลายก็สิ้นไปด้วย ประจักษ์แจ้ง เข้าถึง รู้ยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอัสวะก็เรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ เช่นกัน^{๓๘๑}

จำแนกตามลักษณะการบรรลุธรรมในแต่ละขั้นตั้งแต่ โสตาปัตติมรรค ถึง อรหัตตผล ได้ดังนี้

^{๓๗๓} พระครูกล้วยานสิทธิวัฒน์ (สมาน พรหมอยู่), **เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๐-๑๔๓.

^{๓๗๔} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๖๑.

^{๓๗๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑.

^{๓๗๖} คูในอภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๔/๔๗-๔๘.

^{๓๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓๒.

^{๓๗๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒., อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๒๕.

^{๓๗๙} คุรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗., อง.นกก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๑.

^{๓๘๐} คุรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๔๑๙.

^{๓๘๑} คุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔.

๒.๑) อุกโตภาควิมุต

สมณยานิกบุคคลผู้หลุดพ้นโดยส่วนสอง คือ หลุดพ้นจากความยินดีในรูปด้วยอรุปสมาบัติก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาจนหลุดพ้นจากความยินดีในนามด้วยวิปัสสนาปัญญา เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วยวิกขัมภณะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของอรุปฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ หมายถึงสมาบัติ ๘^{๓๘๒} และนิโรธสมาบัติด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติ คือ ได้ออรุปฌานขั้นใดขั้นหนึ่ง ตลอดถึงได้สัญญาเวทียัตนิโรธ^{๓๘๓} และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นปัญญาวิมุตติ^{๓๘๔} สำเร็จเป็นอุกโตภาควิมุตติ^{๓๘๕} ดังข้อความในคัมภีร์ที่ขนิทายว่า

“ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลม โดยปฏิโลมบ้าง ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมาบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุตติอย่างอื่นที่ศึกษาหรือประณีตกว่าอุกโตภาควิมุตตินี้ไม่มี”^{๓๘๖}

เจโตวิมุตติ หมายถึง “ความหลุดพ้นแห่งจิตจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ” ได้แก่ อับปนาสมาธิ^{๓๘๗} แต่ถ้าหมายถึง “มรรคและผล” ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จะต้องมาคู่กับปัญญาวิมุตติเสมอ^{๓๘๘}

“อุกโตภาควิมุตติ” คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และหลุดพ้นจากรูปนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ คือ ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ^{๓๘๙} ด้วยนามกาย ทำนย้อมได้เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุปสมาบัติก่อน และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ “ปัญญาวิมุตติ”^{๓๙๐} ดังนั้น พระอรหันต์ต้องได้ปัญญาวิมุตติด้วยเสมอ^{๓๙๑}

พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติ ย้อมได้ทั้ง “เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ”^{๓๙๒} เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะชั้นอรุปฌานขึ้นไป ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา^{๓๙๓}

^{๓๘๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕. อัง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อัง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐.

^{๓๘๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๒๙-๑๓๐/๖๓-๖๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙-๑๓๐/๗๕-๗๖.

^{๓๘๔} ดูในอัง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อัง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๓๘๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑.

^{๓๘๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๓๘๗} ดูในที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๒/๓๙๔.

^{๓๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒)/๓๐๘-๓๒๐.

^{๓๘๙} ดูใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๒๙-๖๓-๖๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕-๗๖.

^{๓๙๐} ดูในอัง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อัง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๓๙๑} ดูในอัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๘๗/๙๙, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๓๙๒} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๘๗/๙๙, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๓๙๓} อภิเจตถ สมถผล เจโตวิมุตติ, วิปัสสนาผล ปัญญาวิมุตติติ เวทิตพพา. (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๘๒/๒๘๘).

๒.๑.๑) **เจโตวิมุตติ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอรหัตผลจิต ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง^{๓๙๔} เป็นสมาธิในอรหัตผล^{๓๙๕} ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้มาน ได้แก่ รูปฌาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ในปัญจกนัยและอรูปฌาน ๔^{๓๙๖} และนิโรธสมาบัติ (ครบถึง อนุปปพวิหารสมาบัติ ๙) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง^{๓๙๗} แล้วใช้มานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา

เจโตวิมุตติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต จากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรหัตผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้มาน ได้แก่ รูปฌาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ในปัญจกนัย และอรูปฌาน ๔^{๓๙๘} และนิโรธสมาบัติใช้มานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลอรหัตผล ก็ได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุตติ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปฌานด้วยอรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณภาวนาได้สัมผัสมิถิ ๘ คือ ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ^{๓๙๙} ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้เจโตวิมุตติขั้นอรูปสมาบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ดังนั้น พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ^{๔๐๐}

อุกโตภาควิมุตติที่แปลว่าผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ก็เพื่อย้ำให้แปลว่า เป็นผู้ได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เหตุที่ย้ำก็คือว่าในกรณีนี้เน้นคำว่าเจโตวิมุตติให้เด่นชัดออกมา เพราะเจโตวิมุตติที่เน้นในกรณีนี้ ไม่ได้หมายถึงเจโตวิมุตติอย่างที่ต้องมีอย่างในขณะที่จะได้ปัญญาวิมุตติ แต่หมายถึงเจโตวิมุตติในความหมายที่พิเศษออกไปอีก คือ วิโมกข์ หรือฌานสมาบัติ

คำว่าวิมุตติที่ใช้กันตามความหมายอย่างกว้าง ๆ หรืออย่างหลวม ๆ มีมากนักหลายระดับ สำหรับระดับที่ยังไม่ใช่ขั้นสูงสุด ส่วนมากมักใช้คำว่าเจโตวิมุตติแทน เป็นเพราะเจโตวิมุตติบอกอยู่ในตัวเองอยู่แล้ว ว่ายังไม่ใช้วิมุตติขั้นสมบรมเด็ดขาด เป็นการหลุดพ้นเพียงชั่วคราวเท่านั้น และตามปกติวิมุตติในระดับต่ำลงมาก็มักจะเป็นเรื่องของ การหลุดพ้นด้วยกำลังจิต หรือกำลังสมาธิเท่านั้น^{๔๐๑}

ความหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรูปสมาบัติ ได้แก่ การที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัฏฐานได้สัมผัสมิถิ ๘ แล้วหลุดพ้นด้วยนามกาย^{๔๐๒} ได้แก่

๑. บุคคลผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลาย นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๑

มีรูป หมายถึงได้รูปฌานโดยเจริญกุศลที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่น สีส้ม เห็นรูปทั้งหลาย

^{๓๙๔} เจโตวิมุตตินิติ จิตตวิสุทธิ สัพพกิเลสพณธณวิมุตตสส อรหตตผลจิตตสเสต อธิวจนฺ. (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑).

^{๓๙๕} เจโตวิมุตตินิติ อรหตตผลสมาธิ. (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๒/๑๘๖).

^{๓๙๖} คูใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๓๑๙-๓๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/ ๔๑๓-๔๑๕.

^{๓๙๗} ุรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๒๗๖., อง.อภุจก. (ไทย) ๒๓/๑๖๓/๓๑๕., อธิบายตามแนว ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔., ม.อุ.อ. (ไทย) ๓/๒๓๗.

^{๓๙๘} ุรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๔๑๓-๔๑๕.

^{๓๙๙} ุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙-๑๓๐/๗๕-๗๖.

^{๔๐๐} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๔๐๑} ุรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๓๑.

^{๔๐๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕. อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๖๐.

หมายถึงเห็นรูปमान ๔^{๔๐๓}

๒. บุคคลผู้มีอุปสัณฺญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๒
เห็นรูปทั้งหลายภายนอก หมายถึงเห็นรูปทั้งหลายมี นิลกสิณ เป็นต้น ด้วยญาณจักขุ

๓. บุคคลผู้น้อมใจไปว่า ‘งาม’ นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๓
ผู้น้อมใจไปว่างาม หมายถึงผู้เจริญวิณณกสิณ กำหนดสีที่งาม^{๔๐๔}

๔. บุคคลบรรลุอากาศาสนัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศหาที่สุดมิได้’ อยู่ เพราะล่วงรูป
สัณฺญา ดับปฏิฆสัณฺญา ไม่กำหนดนันทตสัณฺญาโดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๔

๕. บุคคลล่วงอากาศาสนัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญานัญจายตนฌานโดย
กำหนดว่า ‘วิญญานหาที่สุดมิได้’ อยู่ นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๕

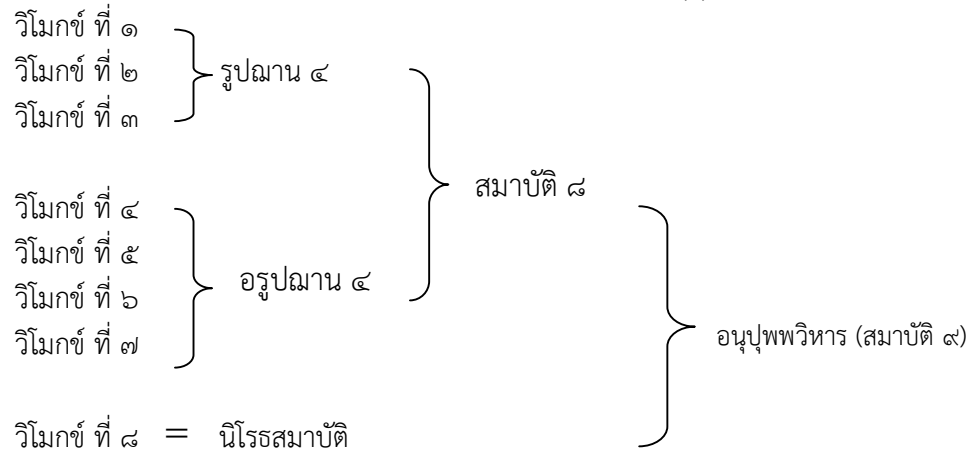
๖. บุคคลล่วงวิญญานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกขุญจายตนฌานโดย
กำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’ อยู่ นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๖

๗. บุคคลล่วงอาภิกขุญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัณฺญานาสัณฺญายตนฌานอยู่
นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๗

๘. บุคคลล่วงเนวสัณฺญานาสัณฺญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัณฺญาเวทิตนโรธอยู่
นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๘

ผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้างทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้า
หรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมาบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโต
วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เรียกว่า ผู้
เป็นอุกโตภาควิมุต^{๔๐๕}

วิโมกข์ ๘ คือ การแสดงสมาบัติทั้งหลาย โดยดำเนินไปจนครบถึงอนุปปพวิหารสมาบัติ ๘^{๔๐๖}

^{๔๐๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓.

^{๔๐๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓.

^{๔๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๔๐๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๑๒.

เจโตวิมุตติที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

๑) พระสุตตันตปิฎก (เล่ม ๑๙) สังยุตตนิกาย มหาวรรค อิทธิปาทสังยุต ปาวาลวรรค ได้กล่าวถึงเหตุที่ทำให้ภิกษุได้วิมุตติ ดังนี้

พระพุทธองค์ทรงแสดงกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะเจริญ ทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ ประการ ภิกษุทั้งหมดทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน สามารถทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงในปัจจุบันได้ อิทธิบาท ๔ ประการ คือ

๑. เจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วย ฉันทสมาธิประธานสังขาร
๒. เจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วย วิริยสมาธิประธานสังขาร
๓. เจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วย จิตตสมาธิประธานสังขาร
๔. เจริญอิทธิบาท ที่ประกอบด้วย วิมังสาสมาธิประธานสังขาร^{๔๐๗}

ธรรม ๕ ประการ ที่บุคคลเจริญทำให้มาก ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ ย่อมมีปัญญาวิมุตติเป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์ ธรรม ๕ ประการ คือ

๑. พิจารณาเห็นความไม่งามในกายอยู่
๒. กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร
๓. กำหนดความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง
๔. พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง
๕. เข้าไปตั้งมรณาสัญญาไว้ในภายใน

เมื่อผู้มีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเมื่อนั้น เรียกว่า “เป็นผู้ถอนลุ่มสลัก” บ้าง, “เป็นผู้รื้อเครื่องแวดล้อมได้” บ้าง “เป็นผู้ถอนเสาระเนียดขึ้นได้” บ้าง “เป็นผู้ถอนกลอนได้” บ้าง, “เป็นผู้ไกลจากข้าศึก ปลอดภัยได้ ปลอดภัยลงได้ ไม่ประกอบด้วยวิภูฏะ” บ้าง^{๔๐๘}

๒) ในพระสุตตันตปิฎก (เล่ม ๒๒) อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ทุตติยปณณาสก ได้กล่าวถึงธรรมที่มี เจโตวิมุตติเป็นดังนี้

ธรรม ๕ ประการ ที่บุคคลเจริญทำให้มาก ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ ย่อมมีปัญญาวิมุตติเป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์ ธรรม ๕ ประการ คือ

๑. อนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร)
๒. อนิจเจ ทุกขสัญญา (กำหนดหมายความเป็นทุกข์ในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร)
๓. ทุกเข อนัตตสัญญา (กำหนดความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์)
๔. ปหานสัญญา (กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย)
๕. วิราคะสัญญา (กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต)

เมื่อมีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเมื่อนั้น เรียกว่า “เป็นผู้ถอนลุ่มสลัก” บ้าง, “เป็นผู้รื้อเครื่องแวดล้อมได้” บ้าง “เป็นผู้ถอนเสาระเนียดขึ้นได้” บ้าง “เป็นผู้ถอนกลอนได้” บ้าง “เป็นผู้ไกลจากข้าศึก ปลอดภัยได้ ปลอดภัยลงได้ ไม่ประกอบด้วยวิภูฏะ” บ้าง^{๔๐๙}

^{๔๐๗} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๑๙/๓๘๒-๓๘๓.

^{๔๐๘} คุรยละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๒/๗๑/๑๑๙-๑๒๐.

ธรรม ๕ ประการ ที่บุคคลเจริญทำให้มาก ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ ย่อมมีปัญญาวิมุตติเป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์

๓) ในพระสุตตันตปิฎก (เล่ม ๒๕) ขุททกนิกาย อุทาน เมฆิยวรรค ได้กล่าวถึงธรรมที่เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ ดังนี้

ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้า คือ

๑. การเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี นี้

๒. การเป็นผู้มีศีล สำรวมในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิขาบท

๓. การความเป็นผู้ได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลาย่างยิ่ง ที่เป็น สัปายะแห่งความเป็นไปของจิต เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน คือ อภิจกถา(เรื่องความมักน้อย) สันตฎฐิกถา(เรื่องความสันโดษ) ปวิเวกกถา(เรื่องความสงัด) อสังสัคคกถา(เรื่องความไม่คลุกคลี) วิริยารัมภกถา(เรื่องการปรารถนาความเพียร) สีลกถา(เรื่องศีล) สมာธิกถา(เรื่องสมาธิ) ปัญญา กถา(เรื่องปัญญา) วิมุตติกถา(เรื่องวิมุตติ) วิมุตติญาณทัสสนกถา(เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) ได้ตาม ความปรารถนา ได้ไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก

๔. การเป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิดขึ้น มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

๕. การความเป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี้เป็นธรรม ที่เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้า^{๔๑๐}

๓) ในพระสุตตันตปิฎก (เล่ม ๑๒) มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั จูฬยมกวรรค ได้กล่าวถึงเรื่อง “ปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติ” โดยมีเนื้อหารายละเอียดสรุปได้ดังนี้ คือ

๑. ปัจจัยแห่งการเข้าเจโตวิมุตติ มี ๔ ประการ คือ ๑. เพราะละทุกข์ได้ ๒. เพราะละสุขได้ ๓. เพราะโสมนัสดับไปก่อน ๔. เพราะโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ผู้บรรลุ จตุตถฌาน ซึ่งไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

๒. ปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติซึ่งไม่มีนิमित มี ๒ ประการ คือ ๑. การไม่มนสิการถึงนิमितทั้งหลาย ๒. การมนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित

๓. ปัจจัยแห่งการตั้งอยู่เจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमित มี ๓ ประการ คือ ๑. การไม่มนสิการถึงนิमितทั้งหลาย ๒. การมนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित ๓. การกำหนดระยะเวลาอยู่ในสมาธิในเบื้องต้น

๔. ปัจจัยแห่งการออกจากเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमित มี ๒ ประการ คือ ๑. การมนสิการถึงนิमितทั้งหลาย ๒. การไม่มนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित^{๔๑๑}

๕. ธรรมเหล่านี้ คือ อัปปมัญญาเจโตวิมุตติ อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ สุธัญญาเจโตวิมุตติ และอนิมิตตาเจโตวิมุตติ มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

^{๔๐๘}ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๒/๗๒/๑๒๑-๑๒๒.

^{๔๑๐}ดูรายละเอียดใน ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๑๑/๒๓๑-๒๓๖.

^{๔๑๑}ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๕๗.

๖. ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกันก็มี มีพยัญชนะต่างกันก็มี มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะก็มี ขึ้นอยู่กับเหตุ

๗. เหตุที่ทำให้ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกันมีพยัญชนะต่างกัน เพราะเป็นผู้ มีเมตตาจิต...มีกรุณาจิต...มีมุทิตาจิต...มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑..ทิศที่ ๒..ทิศที่ ๓..ทิศที่ ๔..ทิศเบื้องบน(เทวโลก) ทิศเบื้องล่าง(นรกและนาค) ทิศเฉียง(ทิศย่อยของทิศใหญ่) แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วยอุเบกขาจิตอันไพศาล เป็นมหัคคะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ นี้เรียกว่า อปัมัญญาเจโตวิมุตติ

เพราะล่วงวิญญูณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง ภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลุอากิญจัญญายตนฌานโดยกำหนดว่า “ไม่มีอะไร” นี้เรียกว่า อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ

เพราะอยู่ป่าก็ดี ที่โคนไม้ก็ดี ในเรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นสิ่งที่ว่างจากตนบ้าง ว่างจากสิ่งที่เนื่องด้วยตนบ้าง นี้เรียกว่า สุญญตาเจโตวิมุตติ

การบรรลุอนิมิตตาเจโตวิมุตติ เพราะไม่มโนการถึงนิมิตทั้งปวง นี้เรียกว่า อนิมิตตาเจโตวิมุตติ

๘. (ถาม) เหตุที่ทำให้ธรรมเหล่านี้มีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะ เป็นอย่างไร

ราชา โทสะ โมหะ ชื่อว่า กิเลสเครื่องวัด กิเลสเหล่านั้น ภิกษุผู้เป็นพระชีนาสพพะได้เด็ดขาดแล้ว ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปได้^{๔๑๒}

เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ พระพุทธองค์ตรัสว่า เลิศกว่าอปัมัญญาเจโตวิมุตติที่มีอยู่ เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบนั้นว่างจากราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นชื่อของกิเลสเครื่องกังวลที่ภิกษุผู้เป็นพระชีนาสพพะได้เด็ดขาดแล้ว

เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ พระพุทธองค์ตรัสว่า เลิศกว่าอากิญจัญญาเจโตวิมุตติที่มีอยู่ เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบนั้นว่างจากราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นชื่อของกิเลสเครื่องทำนิมิตที่ภิกษุผู้เป็นพระชีนาสพพะได้เด็ดขาดแล้ว

เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ พระพุทธองค์ตรัสว่า เลิศกว่า อนิมิตตาเจโตวิมุตติที่มีอยู่ เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบนั้นว่างจากราคะ โทสะ โมหะ^{๔๑๓}

๔) ในพระสูตรตันตปิฎก (เล่ม ๑๔) มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั สุญญตวรรค อนรุทธสูตร ได้กล่าวถึงเรื่อง “เจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้ และเจโตวิมุตติที่เป็นมหัคคะ” ดังนี้

เจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้เป็นอย่างไร คือ เจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้ คือ มีเมตตาจิต...กรุณาจิต...มุทิตาจิต...อุเบกขาจิต แผ่ไปทั่วโลกทุกหมู่เหล่า ทุกสถานที่ ด้วยอุเบกขาจิตที่เป็นมหัคคะไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณ เรียกว่า เจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้^{๔๑๔}

เจโตวิมุตติที่เป็นมหัคคะเป็นอย่างไร คือ เจโตวิมุตติที่เป็นมหัคคะ คือ น้อมจิตแผ่ไปที่โคนต้นไม้ว่า เป็นแดนมหัคคะ (น้อมจิตไปสู่หมัคคะตมานในกสิณนิมิต), น้อมจิตแผ่ไปที่ ๒ หรือ ๓ ว่าเป็นแดนมหัคคะ, น้อมจิตไปในเขตบ้าน ๒ หรือ ๓ แห่งว่าเป็นแดนมหัคคะ, น้อมจิตแผ่ไปในอาณาจักร ๑, ๒ หรือ ๓ แห่งว่าเป็นแดนมหัคคะ น้อมจิตแผ่ไปใน้อมจิตแผ่ไปทั่วมหาปรุพิวว่า เป็นแดนมหัคคะ เรียกว่า “เจโตวิมุตติที่เป็นมหัคคะ”^{๔๑๕} เจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้ กับเจโตวิมุตติที่เป็นมหัคคะ มีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิงทั้งอรรถและพยัญชนะ

^{๔๑๒} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๕๗., ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๕๕-๓๕๙.

^{๔๑๓} คุรยละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๙/๔๕๙.

^{๔๑๔} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๐/๒๖๙-๒๗๐.

^{๔๑๕} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๑/๒๗๐-๒๗๑.

๕) ในพระสุตตันตปิฎก (เล่ม ๑๕) สังยุตตนิกาย สคาถวรรค มารสังยุต ตติยวรรค โคธิกสูตร ได้กล่าวถึงเรื่อง “พระโคธิกะ” โดยมีเนื้อหารายละเอียดสรุปได้ดังนี้ คือ

พระโคธิกะเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ ได้บรรลุ “เจโตวิมุตติชั่วคราว” (โลกียสมาบัติ) ภายหลังท่านเสื่อมจากเจโตวิมุตตินั้นถึง ๖ ครั้ง และในครั้งที่ ๗ ท่านคิดว่า เราได้เสื่อมจากเจโตวิมุตติถึง ๖ ครั้ง เราน่าจะฆ่าตัวตายเสียจะได้ไม่เสื่อมอีก มารทราบจึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลว่า สวากของพระองค์ถูกมรณะครอบงำ ขอพระองค์ทรงห้าม พระองค์ตรัสตอบว่า นักปราชญ์ ย่อมไม่หวังใยชีวิต พระโคธิกะถอนตัณหาปริณิพพานแล้ว^{๔๑๖} “เจโตวิมุตติชั่วคราว” (โลกียสมาบัติ) สามารถเสื่อมถอยได้

๒.๑.๒) ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง ด้วยปัญญาญาณในอรรถเหตุผล^{๔๑๗}

อนึ่ง เจโตวิมุตติที่หมายถึงความหลุดพ้นแห่งจิตนี้ ใช้ได้กับกรณีอื่นๆ ได้เช่นกันหากมีแต่เจโตวิมุตติอย่างเดียว เช่น “เมตตาเจโตวิมุตติ” หมายถึงการหลุดพ้นจากรูปกายด้วยเมตตาอัปนาสมาธิ

เจโตวิมุตติจึงหมายถึงอัปนาสมาธิ^{๔๑๘} ได้ด้วย แต่ถ้าหมายถึง “มรรคและผล” ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จะต้องมาคู่กับปัญญาวิมุตติเสมอ^{๔๑๙}

๒.๒) กายสักขี, ัมมานุสारी, สัทธานุสारी

๒.๒.๑) กายสักขี หากบุคคลใดได้ปฏิบัติสมถภาวนา นำเอาฌานสมาบัติขึ้นมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาพิจารณาธรรมที่ปรากฏชัด จนเห็นธรรมที่เป็นอารมณ์จิตดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิดวิปัสสนาญาณไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล

กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสผิวโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอวัยวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา^{๔๒๐} หมายถึงเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป และจนถึงผู้กำลังปฏิบัติเพื่ออรรถเหตุผล ที่มีสมาธิในทรีย์แก่กล้ายิ่ง คือได้อรุปรมาณขึ้นใดชั้นหนึ่งในการปฏิบัติ^{๔๒๑} จัดอยู่ในผู้มีศรัทธาแก่กล้าด้วย ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรุปรมาณกลายเป็นอุกโตภาควิมุตติ^{๔๒๒}

ผู้เจริญสมถยานิก หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรมาณขึ้นใดชั้นหนึ่ง และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรคเบื้องต้น (โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค) ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสผิวโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอวัยวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรรถเหตุผล จัดเป็นพระ

^{๔๑๖} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๙/๒๐๕-๒๐๗.

^{๔๑๗} ปัญญาวิมุตตินิติ เอตถปิ สัพพกิลเลสนพจนวิมุตตา อรหตตผลปญญาวิมุตติตีติ เวทิตพพา. (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑).

^{๔๑๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๒/๓๙๔.

^{๔๑๙} ดูใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า ๓๐๘-๓๒๐.

^{๔๒๐} อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑

^{๔๒๑} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๖/๔๙.

^{๔๒๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

อริยบุคคลประเภทกายสักขี^{๔๒๓} ที่มีสมาธิในทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มีชื่อเรียกว่า อุกโตภาควิมุต^{๔๒๔} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ถูกต้องวิโมกข์ทั้งหลาย อันไม่เกี่ยวกับรูปเพราะก้าวล่วงรูปเสียได้ อันเป็นวิโมกข์ที่สงบรับ ด้วยนามกาย แล้วแลอยู่ อนึ่ง อาสวะทั้งหลายบางเหล่าของเขานั้น ก็สิ้นไปรอบแล้ว เพราะเห็นแล้วด้วยปัญญา ภิกษุทั้งหลายภิกษุนี้เรากล่าวว่าบุคคลผู้เป็นกายสักขี เรากล่าวว่ายังมีอะไร ๆ ที่เธอต้องทำด้วยความไม่ประมาท ซ้อนั้นเพราะเหตุว่า ถ้าโฉนท่านผู้มีอายุนี้ จะเสพออยู่ซึ่งเสนาสนะอันสมควร จะคบบอยู่ซึ่งกัลยาณมิตรจะบ่มอยู่ซึ่งอินทรีย์ทั้งหลาย ก็จะทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อันไม่มีอะไรยิ่งกว่า

๒.๒.๒) ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม (ปัญญา) หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๔๒๕}

อริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าธัมมานุสारी หาก ท่านผู้เป็นธัมมานุสारीประเภทนี้ ภายหลังจากบำเพ็ญสมณกาวนาจนได้ “อรุพमान” ใช้เป็นบาทฐานในการปฏิบัติกาวนาต่อไป เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้วกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูง เป็นกายสักขี และเมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต^{๔๒๖}

๒.๒.๓) ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๔๒๗}

อริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าสัทธานุสारी หาก ท่านผู้เป็นสัทธานุสारीนี้ บำเพ็ญสมณกาวนาจนได้ “อรุพमान” ใช้เป็นบาทฐานในการปฏิบัติกาวนาต่อไป เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูง เป็นกายสักขี และเมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต^{๔๒๘}

เมื่อครั้งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงบำเพ็ญเพียรโดยการกำหนดอานาปานสติ ซึ่งเป็นสมณกาวนาในเบื้องต้นอันพร้อมบริบูรณ์ด้วยสัมมาสมาธิ และสัมมาสติ อรรถกถา ที่ขนิภายมหารวรรค อธิบายวิธียกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาหลังจากออกจากอานาปานสติมานของพระโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้ ว่า

พระโพธิสัตว์ทรงออกจากจตุตถฌาน กำหนดลมหายใจเข้า ออก ทรงเพ่งพินิจในชั้น ๕ ทรงเห็นลักษณะ ๕๐ ถ้วน^{๔๒๙} คือ เห็นความเกิดขึ้น แห่งเบญจขันธ์ ในธัมมานุปัสสนา ๒๕ ประการเมื่อเห็นความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์ในธัมมานุปัสสนา ๒๕ ประการ ด้วยสามารถเห็นความเกิดและความเสื่อม ทรงเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งถึงโคตรภูญาณแล้ว ทรงแทงตลอดพุทธคุณทั้งสิ้นด้วยอริยมรรค ในปัจฉิมยามทรงออกจากจตุตถฌานกำหนดลมหายใจเข้า ออก ทรงเพ่งพินิจในชั้น ๕ ทรงปรารภการเห็นแจ้งความเกิดและ

^{๔๒๓} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑.วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๔๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘.

^{๔๒๕} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๙/๕๑.

^{๔๒๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

^{๔๒๗} ดู อก.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒.อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๐/๕๒-๕๓.

^{๔๒๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

^{๔๒๙} พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในชั้น ๕ ด้วยอำนาจความเป็นสภาพธรรมที่ไม่เที่ยง ด้วยธัมมานุปัสสนา.

ความเสื่อม เมื่อวิปัสสนาญาณเจริญแล้วตามลำดับ จิตไม่ยึดมั่นเพราะไม่เกิด ย่อมพ้นจากกิเลสทั้งหลาย กล่าวคือ อาสวะดับสนิทด้วยอนุปาตนิโรธ จิตนั้นชื่อว่าย่อมพ้นในขณะที่มรรค ชื่อว่า พ้นแล้วในขณะที่ผล ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแลพระมหาบุรุษทรงพ้นแล้วจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง^{๔๓๐}

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสการเจริญวิปัสสนาโดยมีฌานเป็นบาทฐาน เรียกว่า อนุปถัมมวิปัสสนา การเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบท^{๔๓๑} ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌาน และอำนาจสมาบัติของท่านพระสารีบุตร ใน มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ อนุปทสูตร^{๔๓๒} ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรสังัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกพิจารณา ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌาน คือ วิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปิติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูก ต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) ฉันทะ (ความพอใจ) อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านี้สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่ เหนือมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป สารีบุตรบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาบัติอยู่ ก็ธรรมในทุติยฌาน คือ ความผ่องใสในภายใน ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า

เพราะปิติจางคลายไป สารีบุตรมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายบรรลุตติยฌาน เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน สารีบุตร บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวง สารีบุตร บรรลุอากาศาณัญจายตนนะ โดยกำหนด ว่า อากาศหาที่สุคมีได้ อยู่

เพราะล่วงอากาศาณัญจายตนนะ ได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตร บรรลุวิญญาณัญจายตนนะ โดยกำหนด ว่า วิญญาณหาที่สุคมีได้ อยู่

เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตร บรรลุอาภิกขัญจายตนนะโดยกำหนด ว่า ไม่มีอะไร อยู่

เพราะล่วงอาภิกขัญจายตนนะ โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุเนวสัญญานาสัญญายนะ อยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัตินั้นแล้ว พิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงลับ ดับ แปรผันไปแล้ว รู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่ เหนือมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะ การกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

เพราะล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนนะโดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเธอจึงสิ้นไป สารีบุตรนั้นมีสติออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณา

^{๔๓๐} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๓๓.

^{๔๓๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๑.

^{๔๓๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๐ - ๑๑๕.

เห็นธรรมที่ล่วงลับ ดับ แปรผันไปแล้ว พระสารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ไม่มี เหนือมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์ไม่มีเพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น

การบรรลุธรรมของท่านพระสารีบุตรเป็นการเจริญสมถปุพพังคมิวิปัสสนา โดยเจริญสมถกาวนา เป็นเบื้องต้น คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เจริญวิปัสสนาในภายหลัง บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธ และความสิ้นอาสวะ การบรรลุธรรมนี้ แสดงให้เห็นถึงความเป็นอธิปัญญา หยั่งเห็นพิจารณากำหนดรู้องค์ธรรม และสภาวะธรรมแห่งฌานสมาบัติ และฌานสัมปยุตตธรรมได้อย่างละเอียด

ค. การบรรลุธรรมของวิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิก (พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุต, ทิฎฐิปัตตะ, ฌัมมานุสारी,) มีรูปแบบในการเจริญวิปัสสนากาวนา ๔ แบบ ดังนี้

๑. รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวนาแบบวิปัสสนายานิก สำหรับผู้ต้นหาจริต ศรัทธาแก่กล้า (กายานุปัสสนา)
๒. รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวนาแบบวิปัสสนายานิก สำหรับผู้ต้นหาจริต ปัญญาแก่กล้า (เวทนานุปัสสนา)
๓. รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวนา แบบวิปัสสนายานิก สำหรับผู้ทิฎฐิจริต ศรัทธาแก่กล้า (จิตตานุปัสสนา)
๔. รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวนา แบบวิปัสสนายานิก สำหรับผู้ทิฎฐิจริต ปัญญาแก่กล้า (ธรรมานุปัสสนา)^{๔๓๓}

พระอรหันต์ผู้เป็นปัญญาวิมุตประเภทนี้ หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๔๓๔} ปฏิบัติวิปัสสนากาวนาแบบวิปัสสนายานิก ซึ่งในชั้นคัมภีร์อรรถกถาได้บัญญัติชื่อพิเศษเรียกว่า พระสุกขวิปัสสกะ เป็นอันดับสุดท้ายในพระปัญญาวิมุต^{๔๓๕}

พระวิปัสสนายานิก เป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตได้อย่างเดียว เรียกอีกอย่างว่า พระสุกขวิปัสสกะ เป็นอันดับสุดท้ายในหมู่พระปัญญาวิมุต ๕ ประเภท คือ (๑) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้จตุตถฌาน

^{๔๓๓} ต้นหาจริตบุคคล

- ที่มีปัญญาอ่อน ควรเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงจะเป็นผลดี เพราะเป็นของหยาบ เห็นได้ง่าย และเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้
- ที่มีปัญญาก้าว ควรเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงจะเป็นผลดี เพราะเป็นกรรมฐานละเอียด คนมีปัญญาก้าวสามารถเห็นได้ง่าย และเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

ทิฎฐิจริตบุคคล

- ที่มีปัญญาอ่อน ควรเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานจึงจะเป็นผลดี เพราะไม่หยาบ ไม่ละเอียดเกินไป เหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้
- ที่มีปัญญาก้าว ควรเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงจะได้ผลดีเพราะเป็นกรรมฐานละเอียด คนมีปัญญาก้าวสามารถเห็นได้ง่าย และเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

^{๔๓๔} ดูรายละเอียดใน อัง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๔๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๕๐.

(๒) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ตติยฌาน (๓) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ทุติยฌาน (๔) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ปฐมฌาน (ได้ก่อนทำวิปัสสนา) (๕) พระปัญญาวิมุต ผู้ได้สุขขวิปัสสก (พระวิปัสสนายานิก)^{๔๓๖}

จำแนกตามลักษณะการบรรลุธรรมของพระวิปัสสนายานิกในแต่ละขั้นตั้งแต่ โสดาปัตติมรรค ถึง อรหัตตผล ได้ดังนี้

๑) ปัญญาวิมุต

ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ในกรณีนี้หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๔๓๗} ได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ มีสติพิจารณาในอาการด้วยอิริยาปถปัพพะและสัมปชัญญะปัพพะ หรือปฏิบัติในหมวดปฏิกุศลปัพพะ ธาตุมนสิการปัพพะ เลยกั้นที่ ด้วยการตามพิจารณารูปกาย^{๔๓๘} ด้วยกำลังปัญญาอินทรีย์ ตามความเป็นจริง โดยที่ยังไม่ได้ฌาน เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาเลยทีเดียวยังใช้สมาธิเพียงระดับขณิกสมาธิ^{๔๓๙} คือ พิจารณาเห็นรูป-นามปัจจุบันโดยความเป็นไตรลักษณ์ เกิดวิปัสสนาญาณไปตามลำดับจนอรหัตตผล เรียกว่า วิปัสสนายานิก

บุคคลนี้ เมื่อบรรลุโสดาปัตติมรรคแล้ว กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล จัดเป็นพระอริยบุคคลประเภทอิมมานุสारी เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้วกลายเป็นทิวฐิปัตตะ^{๔๔๐} และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์บุคคล มีชื่อเรียกว่า ปัญญาวิมุต^{๔๔๑}

ปัญญาวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นทางด้านปัญญา, เป็นความหลุดพ้นด้วยปัญญา เป็นความหลุดแห่งปัญญา เป็นปัญญาที่มีความบริสุทธิ์หมด เพราะเป็นปัญญาที่ไม่มีกิเลสและความทุกข์ทั้งปวงบดบังหรือทำให้ผิดเพี้ยนไป ปัญญาที่สามารถปรากฏขึ้นได้แก่บุคคลที่กำจัดอวิชชาออกได้หมดแล้ว ซึ่งจะทำให้บุคคลนั้นหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ที่เป็นเครื่องผูกมัดต่าง ๆ ได้ บุคคลผู้ที่เป็นปัญญาวิมุตตินั้น มีผลมาจากการเจริญวิปัสสนาล้วน บุคคลผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วนโดยมิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สามารถสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงได้ด้วยปัญญา บุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วนนั้นเรียกว่า เป็นสุขขวิปัสสก แต่โดยตามจริง ย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการเจริญปัญญาวิมุตติคือความคลุ้มถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย ถ้ามีแต่ปัญญาวิมุตติอย่างเดียว หมายถึง พระอรหันต์เท่านั้น “อานนท์ ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษของวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุบายสลัดออกจากวิญญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริงย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถึงมัน”^{๔๔๒} ภิกษุนี้เรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุตติ

ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุอรหัตตผล โดยแบ่งเป็น ปัญญาวิมุตติ กับ อุกโตภาควิมุตติ นั้น พึงเข้าใจว่า ปัญญาวิมุตติ ซึ่งดูเหมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริงย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติ คือความคลุ้มถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย เป็นแต่หมายถึงเจโต

^{๔๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓๒.

^{๔๓๗} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๔๓๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, หน้า ๑๙๘.

^{๔๓๙} พระพุทธโฆษาจารย์, พระวิสุทธิมัคคปกรณ์ ภาค ๑, แปลโดย อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย (ป.ธ. ๙), หน้า ๓

^{๔๔๐} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (ไทย) ๔/-/๑๔/๑๙ - ๒๒.

^{๔๔๑} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๗๙, วิสุทธิ. ฐีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๔๔๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๘/๑๑๒.

วิมุตติแบบอาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว แต่ความจริงก็ต้องอาศัยสมถะ เพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง^{๔๔๓}

ปัญญาวิมุตตบุคคล มี ๕ ประเภทดังกล่าวแล้ว พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๔๔๔} เป็นปัญญาวิมุตตบุคคลที่เรียกว่า สุขขวิปัสสกะ

พระสุขขวิปัสสกะ คือ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ จะได้สมาธิถึงระดับฌาน ก็ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค^{๔๔๕} หรือเรียกว่าวิปัสสนายานิกะ คือ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนาได้ แต่ถ้าหากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดขึ้นไม่ได้ คือ ต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ จัดเป็นปฐมฌานโสตาปัตติมัคคจิต สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต และอรหัตตมรรคจิตของสุขขวิปัสสกะบุคคล จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้เป็นพระสุขขวิปัสสกะว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมณสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อมณสิการถึงความดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ น้อมไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้ว เจริญดีแล้ว ตั้งอยู่แล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พรากออกดีแล้ว จากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย ย่อมไม่เสวยเวทนานั้น เรียกว่า ธาตุที่สลัดสักกายะ ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่านี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน สงัดจิตในอรหัตตผลสมาบัติไปยังอุปาทานชั้นทั้ง ๕ เพื่อทดสอบดูว่าความยึดมั่นในชั้นทั้ง ๕ ว่าเป็นอัตตายังมีอยู่หรือไม่^{๔๔๖}

๒. ทิฏฐิปัตตะ^{๔๔๗}, ธัมมานุสारी

บุคคลผู้ยังไม่ได้ฌานสมาธิใดๆ เลย เจริญภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ในหมวดอิริยาปถปัพพะสัมปชัญญูปัพพะเลยทันที หรือในหมวดอานาปานปัพพะแต่ยังไม่ได้ฌาน ได้เพียงขณิกสมาธิหรืออุچارสมาธิ ใช้สติพิจารณาอาการรูป-นาม ด้วยการตามพิจารณารูปกาย^{๔๔๘} ตามความเป็นจริง โดยที่ยังไม่ได้ฌาน เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาเลยทีเดียว ใช้สมาธิเพียงระดับขณิกสมาธิ^{๔๔๙} คือ พิจารณาเห็นรูป-นามปัจจุบันโดยความเป็นไตรลักษณ์ เกิดวิปัสสนาญาณไปตามลำดับ จนบรรลุมรรค ผล นิพพาน บุคคลนี้เรียกว่า วิปัสสนายานิก

เมื่อบรรลุโสตาปัตติมรรคแล้ว เป็นพระอริยบุคคลประเภทธัมมานุสारी เมื่อบรรลุโสตาปัตติผลแล้วเป็นทิฏฐิปัตตะ^{๔๕๐} เมื่อบรรลุอรหัตตผล โดยมีปัญญาเป็นหลักนำ เป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุต

^{๔๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๓๑.

^{๔๔๔} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๔๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๑๘.

^{๔๔๖} พระภานาพิศาลเมธี, วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๔๐๐-๔๐๑.

^{๔๔๗} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๔๔๘} ดูในหนังสือ อานาปานสติภาวนา หน้า ๑๘๘.

^{๔๔๙} ดูใน ม.ม.ฎีกา(บาลี)๑/๔๙/๒๕๗, วิสุทธิ.มหาฎีกา(บาลี)๑/๓/๑๕.

^{๔๕๐} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

๒.๑ ท่านผู้เป็นทวิปฏิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ความดับทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่พระตถาคตประกาศแล้ว ผู้นั้นเห็นชัดแล้ว ดำเนินไปดีแล้วด้วยปัญญา อนึ่ง อาสวะบางอย่างของผู้นั้นก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหันตผล ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๔๕๑} ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหันตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต

๒.๒ ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी^{๔๕๒} คือ ผู้เล่นไปตามธรรม (ปัญญา) หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๔๕๓}

อริยบุคคลประเภทนี้ ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล โดยมีขณิกสมาธิเป็นบาทฐาน มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าธัมมานุสारी

ท่านผู้เป็นธัมมานุสारीประเภทนี้ เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว และกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูงต่อไป โดยมีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ กลายเป็นทวิปฏิปัตตะ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหันตผลกลายเป็นปัญญาวิมุต

พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคแล้วปฏิบัติสุทธวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ด้วยกำลังของปัญญินทรีย์ เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม มีปัญญาเป็นตัวนำ^{๔๕๔} ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว กลายเป็นทวิปฏิปัตตะ^{๔๕๕} เมื่อบรรลุพระอรหันต์เป็นประเภท “ปัญญาวิมุตติ” ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ของผู้ใด ประจักษ์ชัดโดยยิ่งด้วยปัญญาอย่างนี้ ผู้นี้เราเรียกว่า ธัมมานุสारी ก้าวลงสู่อริยมรรค หยั่งลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ผ่านภูมิของปุถุชนได้แล้วไม่ควรทำกรรมที่ทำแล้วไปเกิดในนรกกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือภูมิแห่งเปรตไม่สมควรตายตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดรู้เห็นธรรมเหล่านี้อย่างนี้ ผู้นี้เราเรียกว่า “อริยสาวกผู้เป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๔๕๖}

ในอุปวาณสันทิฎฐิกสูตร^{๔๕๗} แม้ยังไม่ได้ฌาน จิตยังประกอบอยู่ด้วยความกำหนดในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือธัมมารมณ์ การกำหนดรู้ชัดในอาการจิตเช่นนั้น ก็ทำให้บรรลุญาณทัสสนะได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอุปวาณะว่า

“อุปวาณะ ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้วเป็นผู้เสวยรูป เสวยความกำหนดในรูป และรู้ชัดถึงความกำหนดในรูปในภายในซึ่งมีอยู่ว่า ‘ความกำหนดในรูปในภายในของเรามีอยู่’ การที่ภิกษุเห็นรูปทางตาแล้วเป็นผู้เสวยรูป เสวยความกำหนดในรูป และรู้ชัดถึงความกำหนดในรูปในภายในซึ่งมีอยู่ว่า

^{๔๕๑} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๗/๔๙-๕๐.

^{๔๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑.

^{๔๕๓} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๙/๕๑.

^{๔๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๒.

^{๔๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

^{๔๕๖} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๐๒ - ๓๑๑/๓๒๐ - ๓๒๗.

^{๔๕๗} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๗๐/๖๐.

